

Temps, espais i memòries del desplaçament

Una introducció a la globalització i els
moviments migratoris

Maite Marín Salamero

PID_00199811

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes –llevat que s'indiqui el contrari– a una llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada (BY-NC-ND) v.3.0 Espanya de Creative Commons. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font (FUOC. Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya), no en feu un ús comercial i no en feu obra derivada. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/legalcode.ca>

Índex

Introducció	5
Objectius	7
1. Globalització	9
1.1. Ruptura o continuïtat	11
2. Temps	15
2.1. Un món en moviment	15
2.2. El primer desplaçament forçat de dimensions “globals”	16
2.3. La gran migració europea cap a Amèrica	19
2.3.1. L’“emigració en massa”	22
2.3.2. Rutes obertes: cartes, relacions i xarxes	23
2.3.3. Migracions forçades a Europa: exiliats, refugiats, desplaçats	24
2.3.4. Migracions il·legals a través de l’Atlàntic	25
2.4. Mèxic - Estats Units: de treballadors convidats a ciutadans il·legals	26
2.5. Treballadors convidats a l’Europa de postguerra	27
2.5.1. Emigració espanyola a Alemanya	28
2.6. Les migracions en la globalització	29
2.6.1. Les dones també migren... i migraren	30
3. Geografies del desplaçament	33
3.1. Cultures de migració i pobles sense fronteres	33
3.2. Fronteres	34
3.2.1. Espais oberts, espais tancats	35
3.3. Drenatge	37
3.4. Viure a les “sutures” de la globalització	38
3.5. Contrageografies de la globalització	41
4. Vides migrants	43
4.1. Estranys entre nosaltres	43
4.1.1. Rescatar l’individual	45
4.2. Històries de vida sobre la migració a l’Estat espanyol	46
4.3. El reconeixement	47
4.4. Per què es migra?	51
Bibliografia	53

Introducció

En aquest mòdul introductorri proposem un acostament a la globalització i els moviments migratoris des de diferents punts de vista. La ruta que hem dissenyat uneix tres fils argumentals: la **història**, la **geografia** i els impactes del desplaçament en les **històries de la vida**.

La globalització ha modificat profundament les nocions de temps i d'espai. Amb l'acceleració de la informació, els viatges, els intercanvis i la comunicació; amb l'expansió dels fluxos de capitals i la seva mobilitat; amb la permanent innovació de la tecnologia, els paràmetres de la realitat social han canviat. Noves formes temporals i espacials són recreades pel desdoblament entre el local i el global, el micro i el macro, el real i el virtual, el que fixa al territori i el volàtil. En aquest context, la mobilitat de les persones adquireix noves dimensions.

El desenvolupament dels quatre apartats en què es divideix el mòdul permetrà traçar una mirada diacrònica a la història dels desplaçaments que ens permetin repensar les “noves” migracions.

En el primer apartat delimitarem breument el concepte de la **globalització**, i perfilarem alguns elements clau com a punt de partida, que anirem desgranant al llarg del mòdul.

En la segona part, mapes i cartes, testimoniatges i fotografies, ens ajudaran a esbossar el rastreig de **desplaçaments històrics** que han configurat els actuals. Els trasllats transcontinentals forçats de població africana; les migracions transoceàniques des d'Europa cap a Amèrica; els moviments temporals de treballadors “convidats” a l'Europa de postguerra... serviran per a apuntar alguns elements per a l'anàlisi.

En la tercera part indagarem en les noves **geografies i contrageografies**. La configuració dels espais i territorialitats en clau de gènere ens permetran llegir críticament les migracions en el context de la globalització. Si els moviments s'“assenten” en la idea del desplaçament i la “desterritorialització”, les fronteres (externes i internes, físiques i simbòliques) són les fissures que marquen les grans contradiccions, els intersticis del nou ordre mundial, on les dones tenen un paper fonamental i on es generen estratègies de resistència com a resposta a l'embat del capitalisme tardà.

En l'últim apartat, i molt breument, girarem la vista cap als itineraris vitals, per a fixar-nos en com s'imprimeixen els processos migratoris en les **biografies** dels seus protagonistes. Després d'un recorregut per la història i el territori, finalitzarem el trajecte reivindicant la necessitat de combinar l'anàlisi dels processos estructurals i de llarga durada amb les històries de vida i els microprocessos.

Reflexió

A causa que l'Estat espanyol ha estat escenari de grans moviments poblacionals, alguns dels exemples i reflexions que s'expliquen en aquest mòdul se centraran en aquestes experiències migratòries diverses.

Objectius

Amb l'estudi d'aquest mòdul, assolireu els objectius següents:

1. Rastrear l'origen del terme *globalització* i la metamorfosi que ha experimentat.
2. Aprofundir en la llarga història dels desplaçaments i la seva relació amb el capitalisme.
3. Apropar-se a alguns exemples històrics de moviments migratoris per a comprendre alguns elements que es reproduïxen actualment.
4. Abordar els moviments migratoris des del punt de vista de l'espai i el territori, amb especial incidència en el concepte de *frontera*.
5. Apropar-se als impactes dels moviments migratoris a partir de les històries de vida.

1. Globalització

La globalització és un fenomen de gran complexitat que impregna tots els àmbits de la vida econòmica, social, política, cultural i ambiental del planeta. Podríem dir que ja no hi ha cap lloc al món indemne als seus efectes. La seva història està íntimament lligada al desenvolupament del sistema capitalista i, de fet, se'n considera la seva darrera versió, la més complexa i la de més abast. Però si aquesta última imposició d'un capitalisme global ens resulta summa-ment angustiant és sobretot perquè, com ha assenyalat el filòsof Gonçal Mayos (2011), es presenta com un procés sense subjecte ni meta, una destinació cega a la qual tots i totes nosaltres estem destinats. Un procés en què és difícil entreveure com serà el futur més immediat.

És comú datar la globalització a inicis dels noranta del segle XX, amb la caiguda del Mur de Berlín, la desfeta del comunisme i l'expansió de les noves tecnologies que han permès noves i sofisticades formes comunicatives.

Entre altres trets, la globalització es defineix per **la integració i la interconnexió del món**: per la rapidesa amb la qual circulen fluxos d'informació, de productes i sobretot de capitals. Aquesta mobilitat ha propiciat que cada vegada més el paper dels estats nació s'hagi afeblit fins a donar origen a un món on les empreses financeres i inversores no tenen pràcticament restriccions per a desplaçar-se a la recerca de guanys i beneficis, obviant qualsevol criteri ètic.

La sociòloga Saskia Sassen (2003) ha assenyalat una enorme varietat de microprocessos que mostren el debilitament del paper dels estats i que comencen com a desnacionalitzacions del que havia estat construït com un projecte nacional: les polítiques, el capital, els espais urbans, els marcs temporals, etc.

Les conseqüències sobre l'economia mundial són la progressiva retirada de l'Estat. En retirar-se per deixar pas als mercats, es perd part del seu paper estabilitzador. Aquesta situació s'evidencia quan té lloc una crisi financera en un país, i n'arrossega d'altres per efecte de contagi. La impossibilitat que els estats puguin sortir per si sols dels laberints financers obliga a les intervencions del Fons Monetari i el Banc Mundial, capdavanters de la globalització.

La societat de la informació

Manuel Castells és potser el teòric que més ha incidit en el canvi informacional com a eix de la transformació estructural de la societat. Una de les seves obres fonamentals és la trilogia *La era de la informació*, publicada per primer cop a Espanya per Alianza Editorial entre 1997 i 1999.

Tal com ha descrit molt críticament Joseph Stiglitz, antic mandatari del Banc Mundial, aquestes intervencions només accentuen la pobresa i la dependència exterior.

Però si la globalització ha propiciat una intensa mobilitat del coneixement i de la informació, i també de capitals, alhora ha imposat les restriccions més grans conegudes fins avui dia per al desplaçament de les persones.

“Se trata de la integración más estrecha de los países y de los pueblos del mundo gracias a una reducción considerable de los costes del transporte y de comunicación, y la supresión de las barreras artificiales de libre circulación de bienes, servicios, capitales, información y, sólo hasta cierto punto, personas entre países.”

Mayos, “Aspectos de la nueva globalización” (2011).

Aquesta és una de les grans paradoxes que traspasa el nostre temps. Mentre els estats han perdut la seva capacitat per al control financer, es tornen imprescindibles per al control del flux de persones.

Al llarg dels segles XX i XXI els estats han aixecat un gran nombre de fronteres i han generat polítiques nacionals i internacionals molt severes per impedir el lliure moviment de persones.

Aquesta restricció cada vegada més estreta en la circulació i els desplaçaments –de certes persones, i segons en quines direccions– és l'altra cara d'aquesta última fase de la mundialització. N'esdevé el costat fosc. I encara que l'administració de poblacions i l'aixecament de fronteres no neixen amb la globalització, aquesta els potencia i reactualitza, fomentant les restriccions i els processos d'exclusió dels quals s'alimenta per al seu funcionament i expansió. La frontera no solament genera diferències, sinó que crea llocs que són a dins i llocs que són a fora. Gràcies als talls, incisions, murs i tanques que es creen en el territori, aconsegueix extreure guanys a canvi de vides cada vegada més mòbils i precàries. Les maquiles, les grans empreses multinacionals, la indústria del sexe, el comerç, etc., troben en les fronteres –i en els seus intersticis de desigualtat– llocs idonis per a extreure majors beneficis. Són els costos de la globalització.

I no obstant això, hi ha la percepció que mai com ara les persones s'han mogut tan intensament pel planeta. Els mitjans de comunicació, els negocis creats a l'entorn del tràfic de persones i les situacions en els països d'origen impulsen a prendre riscos i aventurar-se, tornen poroses totes les fronteres i converteixen en quimera la idea del control i la restricció al moviment.

Lectura recomanada

Joseph Stiglitz (2011). *El malestar en la globalización*. Madrid: Editorial Taurus.

El tema central d'aquest llibre és un qüestionament del paper que tenen institucions econòmiques com el Fons Monetari Internacional, el Banc Mundial o l'Organització Mundial de Comerç en el procés de globalització, les quals, en lloc d'afavorir el creixement i desenvolupament dels anomenats *països del Tercer Món*, el que han generat és un desequilibri, ja que no han respectat les seqüències i els ritmes d'aquestes economies.

1.1. Ruptura o continuïtat

Si per a alguns autors la globalització és la continuïtat de processos històrics que endinsen les seves arrels en el Renaixement europeu, la colonització i l'inici del comerç a escala mundial, per a altres representa una ruptura, un gir radical, un escenari totalment nou en relació amb el capitalisme anterior.

Llavors cal que ens formulem la pregunta: què és nou i què és vell en la globalització?

L'origen de la idea de la globalització, la podem rastrejar en l'obra d'intel·lectuals del segle XVIII i del XIX com Victor Hugo o Saint-Simon, que van començar a concebre la **modernitat com un procés integrador de les diferents parts del món**.

En els anys seixanta del segle XX el concepte reapareix: aquesta vegada en els debats que des de les ciències socials sorgeixen a l'entorn de la progressiva interconnexió que es dona en les diferents esferes i del desenvolupament de les teories del sistema mundial, que promulgarà, entre d'altres, Immanuel Wallerstein. A partir d'aquest moment passa a testimoniar el fenomen de com les destinacions dels estats i de les persones s'entrellacen cada vegada més.

Immanuel Wallerstein

Wallerstein és un dels pensadors, amb Noam Chomsky i Pierre Bourdieu, que més ha influït en els moviments crítics contra la globalització. Va iniciar la seva trajectòria com a investigador de les societats postcoloniales. La seva teoria sobre el modern sistema món ha tingut una gran influència en el camp de les idees contemporànies. Aquesta teoria promulga l'existència d'un únic món, connectat per una àmplia xarxa de relacions d'intercanvi econòmic. També assenyalava l'existència de grans diferències en relació amb l'acumulació de capitals i poder entre el nucli, la semiperifèria i la perifèria del món.

Immanuel Wallerstein

Però no serà fins als anys vuitanta que el concepte tornarà amb ímpetu a les ciències socials i arribarà a donar compte de la transformació en l'organització i la distribució del poder econòmic i polític. El seu ús s'estén com la pólvora, i des d'aleshores tot es torna global.

Segons els teòrics que examinen el fenomen de la globalització, aquesta ha transformat radicalment l'organització, la distribució i la forma del poder econòmic i polític. Actualment, la fase d'aquest procés hauria fet sorgir una nova forma d'estructura social amb una dimensió socioespacial nova. Però a causa de la complexitat dels processos que s'hi impliquen, podem afirmar que no hi ha una única definició del terme, sinó múltiples definicions possibles.

Malgrat les dificultats per concretar una definició consensuada, Saskia Sassen (1999) ha assenyalat diverses característiques que anirien conformant una economia global a partir dels anys setanta:

- L'existència fora del vell marc de relacions entre estats.
- La desconstrucció de la territorialitat exclusiva que s'ha associat amb els estats nació.
- L'aparició de noves geografies de les activitats econòmiques.
- L'emergència de noves configuracions del poder polític.
- La creació d'una espacialitat urbana (la **ciutat global**) que depèn de xarxes sense fronteres, i de localitzacions territorials amb concentracions massives de recursos.

Saskia Sassen

Sociòloga nascuda als Països Baixos, però establerta als Estats Units, és una de les grans pensadores actuals sobre la globalització. En les seves anàlisis fa intervenir la transformació i integració dels mercats, la geografia, la territorialitat de les formes jurídiques i la força de treball. Hereva de les aportacions feministes, visibilitza el treball de les dones (sexuat i racialitzat) i el vincle entre gènere i migració. Un dels conceptes que utilitza i que més ha influït per a interpretar el món contemporani és el de *ciutat global*.

Saskia Sassen

L'influent sociòleg Anthony Giddens, en el debat que manté amb Will Hutton (2001) sobre l'origen de la globalització, opta per considerar-la com un fenomen radicalment nou, en tant que introdueix canvis en diferents registres. Per començar, assenyala la revolució mundial que sorgeix en el camp de les comunicacions, inaugurada en els anys seixanta amb l'entrada del primer satèl·lit en òrbita, i la ràpida evolució envers les noves tecnologies de la informació. La instantaneïtat de la informació serà un factor clau en la manera en què inversions i capitals, però també missatges i ordres, viatgin a partir d'aleshores pel món.

En segon lloc, incideix en el canvi radical que es va donar en passar **d'una economia industrial a una economia basada en l'intangible** per la qual s'esvairan les fronteres i els controls, els aranzels, les quotes.

La caiguda del mur de Berlín serà també una fita que marcarà una nova divisió del món amb la definitiva hegemonia del capitalisme en el mapa mundial i l'esvaïment de models alternatius.

Finalment, addueix les transformacions que tenen lloc en la vida quotidiana de la mà de les demandes i assoliments de les dones a l'encaix de més igualtat.

Però Will Hutton adopta en la discussió teòrica amb Giddens una altra posició. Per a ell, en les diverses etapes colonitzadores es van anar teixint xarxes que van connectar espais i van estructurar el que s'ha denominat "economies món", i que van contrastar amb la construcció dels estats nació, ben limitats per les fronteres i la creació de relacions i sentiments de pertinença. Per a ell, el que és diferent és la sensació que el canvi és global i inevitable; el seu ímpetu és una força superior a qualsevol altra, fins i tot a la de l'Estat.

Lectura recomanada

Anthony Giddens i Will Hutton (2001). *La vida en el límite*. Barcelona: Ed. Tusquets.

El llibre compila una àmplia varietat d'articles per abordar les diferents arestes de la globalització. Anthony Giddens va ser director del 1997 al 2003 de la London School of Economics, escola de referència mundial en els estudis socials i econòmics. La seva influència es va fer sentir també en política, sobretot amb la seva teoria de la tercera via, una proposta mixta d'economia a mig camí del capitalisme i del socialisme.

Per a Hutton, les transformacions de l'economia es basen en el fet que la informació i el coneixement han substituït els mitjans de producció i els treballs manuals, i la classe obrera ha desaparegut, diluint-se en individus aïllats. El capitalisme dels mercats de valors hauria enterrat la variant participativa i, sota la llússor de la modernitat, les persones haurien quedat exposades a les "brutalitats" del sistema (Giddens i Hutton, 2001, pàg. 52).

2. Temps

Si bé és inconcebible la interpretació del món contemporani sense atendre al desenvolupament de la globalització, no gensmenys hi ha la percepció que les migracions són un node central per a delimitar la contemporaneïtat. Tots dos fenòmens apareixen com les claus que ens han d'obrir a la comprensió del nostre temps. Però tant la globalització com els moviments migratoris són processos que enfonsen les arrels en recorreguts històrics de més abast i que s'interpel·len l'un a l'altre.

2.1. Un món en moviment

La sensació actual que vivim una “època de migracions” es contradiu si ens fixem en la formació de societats i cultures com l'australiana, la canadense, la brasilera, l'argentina, la cubana, la nord-americana o l'algeriana, ja que descobrim que els processos migratoris i de diàspora van ser presents en moltes èpoques de la història i de manera continuada (Grimson, 2011, pàg. 35).

Si mirem enrere, podem concloure que els moviments poblacionals són en el cor de la nostra història: els primers homes, d'origen africà, van protagonitzar llargs viatges a la recerca de noves possibilitats per a la seva existència.

Tal com l'historiador Ferran Iniesta (2010) assenyalava en un dels seus treballs sobre les diàspores africanes:

“[...] la más antigua humanidad se gestó en África e irradió desde ella, pero la humanidad actual también siguió esa misma ruta, desde la Rift Valley en el este africano hacia los estrechos de Gibraltar, Mesina y la franja palestina, hace apenas 40.000 años. Tal vez el término resulte excesivo para especialistas, pero se puede hablar de una segunda y definitiva oleada civilizadora, la del *Homo sapiens sapiens* africano que se expandió por Europa, Asia y que hace 30.000 años ya estaba en Australia y en ambas Américas.”

Iniesta, *África en diáspora* (pàg. 14, 2010).

Els desplaçaments col·lectius han estat el motor del desenvolupament de les diferents cultures i l'avenç de la humanitat. Les societats mediterrànies –entre tantes altres– són un exemple d'aquest dinamisme en el qual van viure les diferents civilitzacions, tot enriquint-se les unes amb les altres i malgrat els conflictes.

“Hubo épocas en las que la región mediterránea no actuaba como dique de Europa, cerrado y blindado al resto del mundo, sino que era más bien una región abierta, un lugar fértil, creativo y de intercambio donde florecían redes de relaciones y surgían nuevas creaciones.”

Trojanow, *Els fruits oblidats de la migració* (pàg. 26, 2010).

Ja al segle XIX, els antropòlegs de l'escola difusionista van ser els primers que van focalitzar l'interès en els viatges constants en què es van veure implicats els pobles. En els seus treballs van observar que els grups, en separar-se dels

Lectura recomanada

Ferran Iniesta (2007). *África en diáspora. Movimientos de población y políticas estatales.* Barcelona: Fundació CIDOB. Llibre coordinat per Ferran Iniesta, historiador de la Universitat de Barcelona, amb un llarg i profund treball sobre la història i les cultures africanes. La compilació d'articles dona compte de la varietat de causes, de la continuïtat de pràctiques, de la multiplicitat d'actors que intervenen en les migracions africanes.

seus assentaments originals i emprendre llargues i incertes travessies pel món, van anar difonent els seus bagatges, tradicions i coneixements de partida i adaptant-los a les noves condicions ambientals. En aquests recorreguts els trets d'uns grups es van anar barrejant amb els d'altres, i les cultures van anar canviant.

Franz Boas, fundador de l'antropologia nord-americana i ciutadà alemany fugit als Estats Units després de la Primera Guerra Mundial, va afirmar el següent:

“La antropología moderna ha descubierto el hecho de que la sociedad humana ha crecido y se ha desarrollado por todas partes de tal manera que sus formas, opiniones y acciones tienen muchos rasgos fundamentales en común. Este fundamental descubrimiento implica que existen leyes que gobiernan el desarrollo de la sociedad, que son aplicables a nuestra sociedad tanto como a las de pasados tiempos y distintas tierras.”

Boas (1896a, pàg. 270); citat a Valdés, *El pensamiento antropológico de Franz Boas* (pàg. 149, 2006).

En aquesta gran i continuada diàspora que marca la nostra història comuna es produeix un diàleg entre la tradició –els bagatges culturals amb els quals els pobles emprenen el seu “viatge” pel món– i allò que s'adquireix per a poder viure en nous i canviant escenaris. Aquesta tensió serà el nucli dur de conflictes i debats a l'entorn del que ens uneix i ens diferencia de cap a cap del planeta, i que s'aniran renovant en diferents contextos històrics i polítics. Tal com assenyala l'antropòleg Arjan Appadurai per als intercanvis globals, continua més vigent que mai aquesta polèmica, amb els processos d'homogeneïtzació que imposen les cultures dominants (Appadurai, 2001, pàg. 30).

Les migracions, les antigues i les actuals, es troben al cor mateix de la tensió que bascula entre la idea d'una humanitat compartida i les característiques pròpies i úniques que cada cultura hauria anat elaborant al llarg de les seves diàspores; entre l'universalisme i el relativisme; entre allò que ens iguala i allò que ens fa diferents.

2.2. El primer desplaçament forçat de dimensions “globals”

Malgrat els viatges i intercanvis continus al llarg de la història que es produeixen des d'abans de la colònia, es pot considerar que **les primeres migracions globals neixen amb els processos de colonització.**

A partir del segle xv el tràfic massiu d'africans procedents de l'Àfrica occidental i del golf de Guinea cap al “nou món” en qualitat d'esclaus és un dels principals desplaçaments forçats de població i inaugura la relació íntima entre el capitalisme i el moviment de persones (de mà d'obra) per treballar.

Aquest tipus d'esclavitud no era un fenomen nou. Donava continuïtat al tràfic de poblacions que ja es produïa al continent africà i que eren transportades en llargues caravanes per a sustentar el poder dels potentats locals. Però el tràfic atlàntic iniciat al segle XV adquireix tal dimensió que marcarà un canvi econòmic, polític i social en la història.

“Esta inmigración de africanos, prevista en un primer momento en las colonias españolas de América para sustituir a los indios menos resistentes al trabajo en las minas, se convirtió en un comercio lucrativo, estructurado y organizado por compañías europeas creadas para este fin, un comercio que contribuyó a **cambiar definitivamente la economía del mundo occidental.**”

Mame-Kouna Tondud-Séne, “Los esclavos africanos y el infierno del viaje hacia las Américas” (2005).

Durant la colonització, aquests “viatges” van estar marcats per dues direccions: cap a Amèrica viatjaven béns manufacturats, colons i esclaus; en direcció contrària, cap a les metròpolis europees, circulaven matèries primeres, com la plata, l'or o el sucre. D'aquesta manera es van establir fluxos i refluxos de béns i beneficis que engegarien la primera Revolució Industrial europea i que provocarien, amb el temps, grans moviments poblacionals del camp a la ciutat al Vell Continent.

La circulació de capitals i productes, i també d'esclaus, a escala mundial, van servir doncs com a motors de les primeres colonitzacions. Circuits d'una gran complexitat i sofisticació interconnectaven llocs, objectes i persones.

Des de mitjan segle XVI el treball dels africans a les plantacions –després de l'extermini dels indis i les dificultats per a importar mà d'obra europea– va impulsar el comerç intercontinental i el desenvolupament d'indústries de transformació, com les fàbriques de teixits de cotó o les refineries de sucre.

“Así fue como el **tráfico triangular** que de Europa llevaba a África la quincalla (trapos, bisutería, hojalata y espejos) que luego era intercambiada por esclavos, que después eran vendidos en América y de cuyos brazos y piernas se extraían las materias primas de las primeras manufacturas europeas, **hizo al capitalismo europeo**, especialmente al capitalismo británico.”

Williams, *Capitalismo y esclavitud* (pàg. 92, 2011).

Els esclaus eren comprats amb el valor de les manufactures i transportats posteriorment a les plantacions, on produïen cotó, sucre i altres productes per a l'elaboració dels quals es van crear noves indústries.

“Al mismo tiempo la **manutención de los esclavos y sus propietarios en las plantaciones proveía otro mercado para la industria británica**, la agricultura de Nueva Inglaterra y las pescaderías de las tierras recién descubiertas. Hacia 1750, no existía en Inglaterra una ciudad manufacturera o mercantil que no estuviera conectada, de alguna manera, con el comercio triangular o el tráfico directo con las colonias. Las ganancias obtenidas suministraban una de las principales contribuciones a esa acumulación de capital que financió la Revolución Industrial en Inglaterra.”

Williams, *Capitalismo y esclavitud* (pàg. 92, 2011).

Lectures recomanades

Eric Wolf (2005). *Europa y la gente sin historia*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.

Sidney Minz (1996). *Dulzura y poder. El lugar del azúcar en la historia moderna*. Mèxic: Editorial Siglo XXI.

Dos excel·lents exemples des de la història i l'economia política que tracten d'aquests intercanvis i circuits.

Lectura recomanada

Eric Williams (2011). *Capitalismo y esclavitud*. Madrid: Traficantes de Sueños.

L'autor, intel·lectual i polític, és una de les figures clau dels moviments d'emancipació al Carib. El llibre tracta de la relació entre l'esclavitud africana i la conformació del capitalisme a la Gran Bretanya.

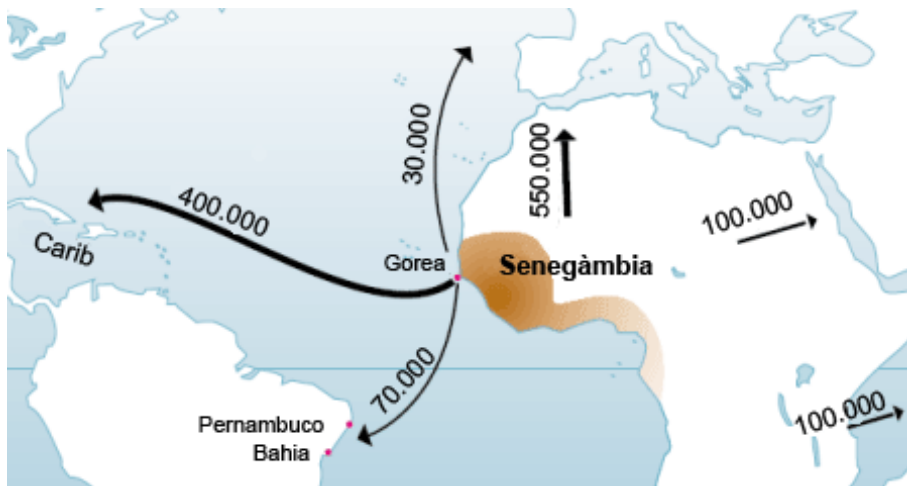
El tràfic negrer es constitueix així en el motor d'un "comerç triangular" que unia Europa, Amèrica i Àfrica, i que va provocar una sagnia demogràfica sense precedents. L'extirpació demogràfica també va tenir una dimensió sociocultural que és a l'arrel, per a molts africanistes, de la disminució de la capacitat per a resistir enfront de la nova onada colonialista europea que s'iniciaria al segle XIX.

No hi ha una xifra que dimensioni de manera precisa la violència d'aquest procés que va durar tres segles, però hi ha cert consens a estimar que van ser entre **10 i 20 milions les persones arrencades del seu lloc d'origen**. El transport d'esclaus en els bucs negrers ocasionava penalitats físiques i morals fins a tal punt que es calcula que entre el 15% i el 25% de la població que va iniciar el viatge no va arribar a port. Sotmesos per la força brutal de les armes, van entrar a Amèrica amb ferros als peus, en un procés que l'escriptor francès nascut a la Martinica i ideòleg del concepte de la *negritud*, Aimé Césaire, va definir com a "cosificació".

Actualment es calculen en 150 milions les persones descendents dels qui van sobreviure a les penúries dels viatges i el maltractament en plantacions, mines i enginyers de sucre. Aquesta migració intercontinental, brutal i forçada, ha donat lloc a la formació del que s'ha denominat la **diàspora afroamericana**, part integral d'Amèrica. Però encara avui el tràfic atlàntic es continua projectant cap al present i causant desassossec entre els historiadors africans, que el continuen considerant com la conseqüència més greu de la trobada africana, europea i americana.

En els mapes confeccionats per la Unesco per al projecte "La ruta de l'esclau" es poden distingir les diverses regions de tràfic atlàntic en què es trobaven els forns des d'on sortien els esclaus cap a Amèrica: Senegal i Gàmbia, el golf de Guinea, la Costa de l'Or, els països del golf de Benín i Angola. També els punts d'arribada, a Amèrica del Sud, el Carib i Amèrica del Nord.

Deportacions als segles XV i XVI

Adaptat del lloc web de "La ruta del esclau" (Unesco).

La ruta de l'esclau

Projecte de la Unesco que uneix història i geografia per a documentar mitjançant mapes les rutes del triangle comercial. Els mapes del projecte es poden consultar en línia:

- La ruta de l'esclau

Migració i mà d'obra

La necessitat de mà d'obra és en la base d'aquests primers desplaçaments forçats de persones a escala intercontinental. Aquesta demanda assentarà la **relació entre necessitat de mà d'obra, generació de capital i desplaçament**, que es reproduirà en futures migracions.

2.3. La gran migració europea cap a Amèrica

Quan l'esclavitud estava a punt d'acabar, s'inicià un nou moviment poblacional de grans dimensions. Aquest creixement de l'emigració està intrínsecament relacionat amb les primeres fases de la industrialització i la modernització econòmica.

El desenvolupament dels transports i les comunicacions va ajudar al fet que els trasllats tant de persones com de productes i matèries primeres, fossin més àgils i còmodes productes– i la modernització del sistema financer va permetre invertir més fàcilment capitals en altres punts del món. La internacionalització del mercat va afavorir l'arribada a Europa de productes procedents dels territoris colonitzats a Amèrica, principalment cereals, a preus molt més baixos. La conseqüència directa per als camperols europeus van ser grans pèrdues, que es van traduir sovint en greus crisis alimentàries que els van impulsar a moure's a la recerca de noves oportunitats.

A partir de 1820 i fins a la Depressió mundial dels anys trenta del segle xx, entorn de 60 milions de persones travessaran l'Atlàntic des d'Europa, per establir-se al continent americà. Anglesos, irlandesos, suecs, noruecs, alemanys... viatjaran a l'inici d'aquest període cap als EUA o el Canadà. Una mica més tard iniciaran la travessia atlàntica els europeus del sud –portuguesos, espanyols, italians–, i ampliaran l'arc de destinació cap a Amèrica Central i Amèrica del Sud. En darrer lloc, seran els habitants de l'Europa de l'Est els qui iniciaran el seu desplaçament.

Les teories clàssiques sobre la migració

A la fi del segle XIX l'economista Ernst George Ravenstein establirà el marc de la teoria clàssica de les migracions, a partir de les seves "12 lleis migratòries", una espècie d'estructures o patrons que serien al darrere de tots els moviments migratoris.

Les migracions es concebran des d'aquestes primeres teoritzacions com a moviments de població forçats pel sistema capitalista del mercat i per les lleis d'oferta i de demanda, el moviment denominat *push and pull*, 'embranzida i atracció'. Segons aquestes primeres conceptualitzacions, els individus respondrien exclusivament a forces centrífugues superiors a ells.

Les empreses navilieres i els ports europeus de Noruega (Bergen), França (Le Havre), Alemanya (Hamburg), Anglaterra (Liverpool), Itàlia (Gènova), Espanya (Cadis, la Corunya), entre molts altres, coneixeran un gran desenvolupament a l'abric dels grans desplaçaments poblacionals i del comerç intercontinental. Els registres de les companyies i els controls als viatgers en els ports d'origen i destinació són sovint l'única petjada, els únics rastres dels milions de migrants que van travessar l'Atlàntic durant aquesta època.

Deportacions als segles XV i XVI

Esquerra: port de Bergen (Noruega); dreta: port de la Corunya (Galícia)

Els inicis de la industrialització a Amèrica del Nord, un continent pràcticament despoblat, oferien múltiples oportunitats d'inversió i de feina a la població del centre i nord d'Europa que, paradoxalment, havien estat afectats pels processos d'industrialització en els seus llocs d'origen. Tres cinquenes parts de la migració europea d'aquesta època triarà els Estats Units com a lloc d'arribada.

La necessitat de mà d'obra no qualificada per a l'expansió de la indústria, sobretot a les ciutats emergents del nord dels Estats Units, i també l'abaratiment dels passatges, actuen com a cants de sirena per a poblacions pobres. Masses d'excamperols polonesos, irlandesos i italians es van sumar als descendents afronord-americans, porto-riquenys i mexicans del sud del país, i van constituir una considerable oferta de treball, en gran manera no qualificada.

Emigrants amb les seves pertinences a l'Illa d'Ellis (Nova York)

L'Illa d'Ellis, a Nova York, era una de les principals portes d'entrada al continent. Es calcula que uns 12 milions de persones, entre 1892 i 1954, van ingressar al continent a través d'aquest enclavament.

Chicago, una de les ciutats de l'Oest Mitjà, es va convertir en un gran pol d'atracció d'èxodes diversos: afroamericans, europeus de l'est, europeus del sud i americans procedents de Puerto Rico i Mèxic. Aquesta presència propiciarà entre un grup de joves sociòlegs de l'emergent Escola de Chicago les primeres reflexions sobre els "immigrants" i els "estrangers" amb l'objectiu de fons d'entendre com s'estan conformant les identitats a les noves ciutats.

Ciutat i immigració

Al començament del segle xx, dos sociòlegs de l'Escola de Chicago, W. F. Thomas i Florian Znaniecky, van escriure una obra monumental de gran transcendència per a les ciències socials.

Amb el seu llibre publicat el 1918, *The polish peasant in Europe and America (El camperol polonès a Europa i els Estats Units)*, van emprendre un gran estudi sociològic que va durar més de vuit anys. Amb metodologies innovadores, basades en la història oral i en materials biogràfics, van aixecar un relat que connectava l'experiència dels migrants, des dels seus llocs d'origen, amb la que adquirien a les ciutats d'arribada. En el tercer volum, *Life record of an immigrant (1919; La vida d'un emigrant)*, es recull la història de Wladek Wiszniewski, el protagonista del llibre, un camperol polonès.

Vaixells i migració

Hi ha diverses pàgines web on es pot rastrejar l'origen d'avantpassats migrants que van anar des d'Europa cap a Amèrica (vegeu, per exemple, *Barcos e Inmigración* –en línia–). Les pàgines estan relacionades amb els registres que les navilieres duïen a terme. En les últimes dècades ha servit als descendents per a localitzar els seus avantpassats i reclamar la seva nacionalitat europea.

Passatgers en un vaixell cap a 1892

Aquests primers treballs de l'Escola de Chicago estableixen una estreta relació entre immigració i ciutat. Entre 1914 i 1932 produirà més de 32 tesis i configurarà diferents àrees d'interès com les relacions entre grups ètnics i racials, la inscripció dels immigrants a la ciutat i la seva assimilació en la societat nord-americana. Aquestes obres tindran una forta influència en els estudis urbans i de migració.

A la fi de segle, Amèrica del Sud es va integrar en el sistema del comerç internacional, i es va especialitzar en l'exportació de productes agropecuaris. Va ser llavors quan l'oferta de treball es va ampliar i va atreure la població del sud d'Europa. Els espanyols arribarien principalment a l'Argentina (entorn del 50%), Cuba (30%), el Brasil (7%), Veneçuela o l'Uruguai (2,5%) seguint l'estela de les colonitzacions dels segles anteriors.

2.3.1. L'“emigració en massa”

El volum exacte de persones que van sortir de l'Estat espanyol cap a Amèrica és molt difícil de calcular per la dispersió i la poca fiabilitat de les fonts, però fluctua entre **2 i 4 milions**; i entorn del 20% ho van fer de manera il·legal. Per a dimensionar les xifres, cal assenyalar, per exemple, que entre el 1840 i el 1940 es calcula que vora 300.000 joves van sortir d'Astúries amb destinació a Amèrica.

“L'emigració en massa”, com va denominar l'historiador Emilio Sánchez Albornoz (1988) el desplaçament espanyol que va de l'any 1880 al 1930, va tenir un pes demogràfic important, tant per a les diferents zones d'origen de les persones migrants com per als llocs de destinació.

Els primers a desplaçar-se van ser nens i joves, fills de camperols, però posteriorment també s'hi van sumar els descendents de classes burgeses a la recerca de terres i d'oportunitats en el comerç i en la indústria. Entre les causes de l'emigració hi havia tant fugir de la pobresa com les expectatives d'enriquir-se, deslliurar-se del servei militar o de la guerra d'Àfrica. Però també hi va haver una forta pressió que exercia la “cultura de l'emigració” que any rere any, emigrant rere emigrant, havia arrelat en les famílies.

Els forts imaginaris sobre l'èxit de la migració van convocar i reproduir llavors el mite del somni americà, i van promoure així noves migracions. Les imatges que es projectaven de triomf i riquesa i que arribaven als pobles i ciutats d'origen, arrelaven en els joves, que pensaven gairebé exclusivament en Amèrica per intentar tirar endavant amb les seves vides. Però malgrat el mite de l'indià, la majoria d'emigrants van tenir vides difícils, d'escassetat i de grans dificultats, com recullen moltes de les cartes que es guarden en el Museu del Poble d'Astúries i que han servit per a reconstruir alguns testimoniatges d'aquest gran èxode.

Migració després de la colònia

L'emancipació de les repúbliques, que va ser una constant associada a l'Amèrica Llatina a la fi del segle XIX, no va representar una ruptura total amb la metròpoli. Ans al contrari, va ser en aquest segle quan es va produir el desplaçament poblacional principal des d'Espanya cap a Amèrica.

Lectura complementària

Juaco López Álvarez (2000). “Cartas desde América. La emigración de los asturianos a través de la correspondencia. 1864-1925”. *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* (vol. LV, núm. 1, pàg. 81-120).

En aquest article Juaco López Álvarez analitza algunes cartes escrites per asturians a Amèrica.

Aquestes cartes permeten rastrejar les paraules escrites que es van enviar entre Astúries i Amèrica, aquells qui van decidir emprendre el viatge i aquells qui es van quedar. En elles és possible llegir entre línies com es van travant les trajectòries vitals, sovint fardides de dificultats i fracassos. És en aquestes ocasions, que apareix la idea del retorn.

En les cartes podem percebre com molts d'aquests joves, que mai no van arribar a tenir èxit, van experimentar sovint frustració i vergonya. Alguns van tornar als seus llocs d'origen, però d'altres no ho van fer mai per no haver de viure l'assumpció del fracàs entre els qui s'havien quedat. De vegades, alguns d'aquests joves, com es recull en les missives, van "desaparèixer" sense deixar rastre.

2.3.2. Rutes obertes: cartes, relacions i xarxes

Aquestes migracions van establir xarxes i connexions que s'anirien renovant amb el pas dels anys. Les cartes permetien mantenir vincles molt forts, que resisteixen i travessen el temps i l'espai.

La informació sobre les oportunitats econòmiques que hi havia a l'altre costat de l'Atlàntic era transmesa per la correspondència de familiars i amics però també pels indians retornats, que van enlluernar els seus veïns i parents amb els seus relats. Quan es comparaven els salaris o les oportunitats d'accés a les terres lliures i fèrtils a ultramar amb els nivells d'atur i misèria de les zones rurals d'Espanya, en moltes llars es van decidir per invertir els petits estalvis, o fins i tot endeutar-se, perquè algun dels seus membres hi migrés. La gran majoria sabia on es dirigia i què hi trobaria, perquè es disposava d'informació fidedigna i de primera mà.

En el procés emigratori, la informació es transmetia bàsicament per mitjà de tres mecanismes: les cadenes migratòries que es van establir entre familiars i amics, l'emigració de tornada i les cartes dels emigrants (Sánchez Alonso, 1995).

En les migracions cap a Amèrica va funcionar l'"efecte crida", el reclam de familiars i paisans dels qui ja havien emigrat. Així, cada immigrant era al seu torn una baula en la cadena d'immigrants posteriors.

En la "carta de crida" s'explicaven les millors condicions de vida i s'oferien possibilitats força segures de trobar feina, allotjament i, fins i tot, l'opció d'obtenir a compte un passatge pagat. Però també per mitjà dels contactes de familiars i amics es transmetia informació valuosíssima sobre els llocs amb millors ofertes laborals i contactes. Els llaços de parentiu, amistat i veïnatge entre els qui se'n van anar i els qui es van quedar constituïren autèntiques xarxes i cadenes migratòries que van minimitzar els costos de la migració i els seus riscos, i n'augmentaren els beneficis.

En aquests “circuit” també hi havia persones que feien arribar informació sobre les oportunitats econòmiques i posaven en marxa els engranatges de la cadena migratòria. Com ha demostrat Macías Hernández (1992), eren petits propietaris o artesans, que, després d’aconseguir certa fortuna i capital durant la primera fase migratòria, van crear negocis que necessitaven mà d’obra assalariada. D’aquesta manera es va anar creant una “economia de la migració” que interrelacionava regions d’origen i de destinació per mitjà d’extenses cadenes de persones i relacions.

2.3.3. Migracions forçades a Europa: exiliats, refugiats, desplaçats

La Gran Depressió dels anys trenta del segle XX posa fi a aquesta emigració massiva cap a Amèrica i es restringeix l’entrada a nous emigrants. Però el fenomen no desapareix mai.

Noves migracions i desplaçaments per motius polítics es produeixen a Europa de manera contundent i summament tràgica al segle XX, després de la Primera Guerra Mundial, la Guerra Civil espanyola i la Segona Guerra Mundial. L’un rere l’altre es van donant els conflictes, amb la pèrdua consegüent de vides humanes i l’alt cost que van representar els desplaçaments massius de persones.

Després de la Primera Guerra Mundial, els canvis de fronteres comportaran que entorn de **7,5 milions de persones**, sobretot d’Alemanya, Polònia i Grècia, s’hagin de desplaçar. El triomf el 1918 del comunisme a Rússia i una guerra civil posterior comportaran la sortida de **2 milions de persones** de l’antiga URSS. L’arribada al poder del nazisme i la persecució dels jueus i els sectors democràtics va implicar la fugida massiva de **500.000 persones**. **500.000 persones** és la xifra que s’estima també per a l’exili espanyol després de la derrota republicana a la Guerra Civil i l’arribada posterior del dictador Francisco Franco al poder.

Durant la Segona Guerra Mundial, **50 milions d’europeus** van ser deportats, exiliats o expulsats. Els alemanys, a més, van obligar més de **8 milions** de persones dels països ocupats –França, Alemanya, Rússia– a treballar en camps de concentració. Després de la Segona Guerra mundial, més de **14 milions** de persones es van haver de traslladar per la modificació de les fronteres.

La Guerra Civil espanyola obrirà una nova onada migratòria cap a Europa i Amèrica. Mèxic, sota la presidència de Lázaro Cárdenas, rescatarà dels camps de refugiats de França entre quinze i vint mil exiliats republicans, i es convertirà en un dels països que va rebre més exiliats.

Durant la postguerra, un nombre considerable d'espanyols continuen transitant les rutes americanes empesos per la repressió, la fam i la falta d'oportunitats a l'Espanya franquista. Milers d'homes, dones i nens es van traslladar a països llatinoamericans que vivien un període d'expansió econòmica i que demanaven mà d'obra especialitzada i famílies d'agricultors que poguessin colonitzar terres encara despoblades i quedar-se als països de destinació.

2.3.4. Migracions il·legals a través de l'Atlàntic

Des dels anys quaranta i fins a la dècada dels anys seixanta uns 140.000 joves procedents de les illes Canàries emprenen el "somni americà" atïats per les miserables condicions de vida i per la falta de llibertat que es vivia a Espanya.

A partir de l'any 1948, amb l'enderrocament del president veneçolà Rómulo Gallegos a Veneçuela, les migracions clandestines que es produïen i "toleraven" passen a ser considerades il·legals. Des d'aquell any, un bon nombre de persones sense cap tipus de visat ni passaport decideixen embarcar-se per recórrer els més de 6.000 quilòmetres en una mitjana de 40 dies en viatges d'un gran risc i dificultat. Atapeïts i amuntegats a la coberta de velers o vaixells de pesca tradicional, es calcula que del 1948 al 1951 entre unes 4.000 i 8.000 persones procedents de les Canàries van migrar de manera il·legal a Veneçuela. Aquests viatges acabaran, en ocasions, en llocs inesperats com ara el Brasil, Trinitat o Dakar, per un canvi de vents, el mal estat de la mar, la sobrecàrrega o la imperícia dels pilots; altres vegades seran interceptats a les costes veneçolanes i passaran a ser conduïts a camps de reclusió, on seran "alliberats" perquè s'incorporin a l'incipient mercat laboral com a mà d'obra sense qualificar.

"Los que arribaron a aguas venezolanas sin documentar y sin medios eran internados en centros de reclusión. Los interesados en contratar mano de obra barata y obediente, entre ellos incluso canarios, fueron allí a escogerlos tal y como si se tratara de un mercado de esclavos. Eran vendidos por las mafias que controlaban el negocio en una especie de subasta."

Hernández González, *La emigración canaria a Venezuela* (pàg. 207, 2007).

Le petit Amadeo

Daniel Feixas (2008) ens ofereix un petit i potent documental que rastreja la història de l'exili a partir de la reconstrucció de la història que amaga una fotografia que arribarà a ser emblemàtica de l'exili espanyol cap a França:

Le petit Amadeo. Documental produït per Televisió de Catalunya i dirigit per Daniel Feixas, Guillem Lafoz i Aymar Durlan.

Imágenes de los tripulantes de "La Elvira" a su llegada a Puerto de Guayana, Venezuela, en Mayo 1949

Apresados en Venezuela 160 inmigrantes ilegales Canarios

Notícia de premsa apareguda a Veneçuela el 1949

Però sempre els serà “permesa” l’entrada. Venèçuela, en ple creixement petrolier, necessita mà d’obra per a l’expansió de l’agricultura i la indústria i acull aquests joves sense papers que busquen desesperadament nous horitzons.

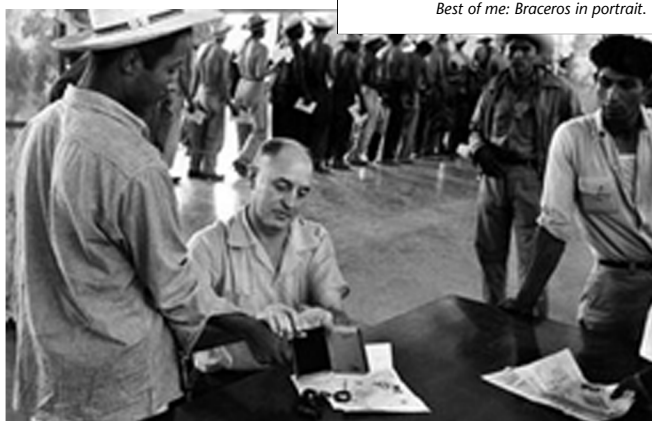
Malgrat que alguns tindran èxit com a comerciants o empresaris, molts altres immigrants amb prou feines aconseguiran sobreviure treballant com a peons al camp, en fàbriques o tallers. També hi haurà una proporció considerable de persones que amb el capital amassat tornaran a les Canàries per invertir en terres i propietats.

Així, els resultats de les migracions cap a Amèrica són variats, encara que moltes vegades els immigrants mateixos s’encarregaran de propagar la idea d’èxit, mentre que els fracassos i les dificultats seran minimitzats o ocultats, i d’aquesta manera provocaran la reproducció del patró migratori.

2.4. Mèxic - Estats Units: de treballadors convidats a ciutadans il·legals

Encara que l’arribada als Estats Units de treballadors immigrants procedents de Mèxic és una història que es remunta al principi del segle XIX i forma part de la història recent del país, en aquest apartat ens volem centrar en la història dels “treballadors convidats” i el famós programa Bracero establert entre els EUA i Mèxic des de l’any 1942 fins al 1964.

A partir d’aquest programa, més de 4 milions i mig de treballadors agrícoles es van desplaçar a realitzar les tasques del camp que els nord-americans no feien. Després de la Segona Guerra Mundial, la demanda en aquest sector es va fer prioritària, per la qual cosa els EUA van signar convenis per “importar” mà d’obra que, quan no era necessària, retornava al país veí. La demanda era bàsicament masculina, per la qual cosa se centrava en peons agrícoles. A més dels controls sanitaris i les “fumigacions” a les quals sotmetien els treballadors mexicans, els agents nord-americans verificaven que tinguessin durícies a les mans, prova del seu origen camperol.

Esquerra: Treballador bracero fumigat amb DDT. Dreta: Treballador que deixa les empremtes dactilars; es comprovava que tinguessin durícies a les mans com a mostra que eren treballadors agrícoles.

La fuerza del viento. Venezuela

Un exemple d’aquesta història poc explicada ens la mostra el següent documental, produït i emès dins de la sèrie *Camino a casa*, dedicada al desplaçament de persones espanyoles cap a l’exterior: *La fuerza del viento*. Venezuela; La 2 de TVE.

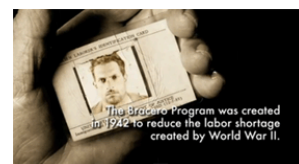
La fuerza del viento

Més informació

Trobareu documentació interessant sobre el programa Bracero als Estats Units a la pàgina web “Opportunity or Exploitation: The Bracero Program”.

D’altra banda, podeu veure més fotografies de Leonard Nadel a: “Fotografías por Leonard Nadel – Programa Bracero Museo Nacional de Historia Americana, Smithsonian”.

I també podeu veure un multimèdia amb fotografies antigues i retrats actuals editats per Maureen Gosling:

Best of me: Braceros in portrait.

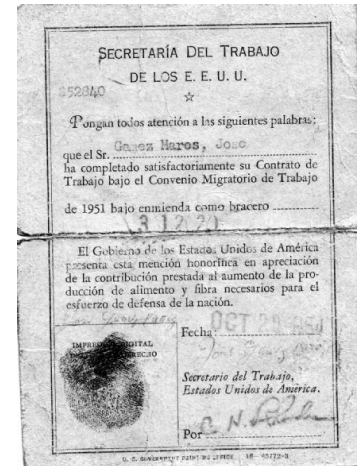
Durant aquests vint anys, centenars de milers de treballadors van iniciar camins d'anada i tornada cap als Estats Units fins que el 1964 el programa es va clausurar. Però malgrat el tancament del programa i de les fronteres, les dinàmiques migratòries van continuar funcionant. Aquesta modalitat laboral interessada a disposar de treballadors només en temps de necessitat va establir relacions de llarga durada. Els camperols, després d'anar-hi una temporada i una altra, sovint decidien quedar-s'hi i establir-s'hi, malgrat la seva situació d'il·legalitat, i al seu torn fomentaven la consolidació de xarxes migratòries.

Així, després del 1964 i de manera ininterrompuda fins avui dia, milers de migrants mexicans, però també d'altres països del continent, van continuar viatjant als Estats Units com a treballadors il·legals aprofitant les xarxes creades. La il·legalitat es va convertir en una manera d'estar i residir tot trampejant els buits legals.

Actualment estudiar, treballar, circular, casar-se..., moltes activitats socials i laborals es poden dur a terme en aquest limbe que, no obstant això, no dona accés a qüestions tan bàsiques com exercir el dret al vot o retornar de visita a casa. Per a milions d'immigrants il·legals que resideixen actualment als Estats Units, la sortida del país significa que en cas de voler tornar, haurien de refer de nou el llarg camí i travessar de nou la frontera, un preu molt car que la majoria no està disposat a pagar.

2.5. Treballadors convidats a l'Europa de postguerra

Un altre cas molt rellevant de treballadors convidats va ser el que es va imposar a Europa a mitjan segle XX. Als anys cinquanta Europa està immersa en la reconstrucció després de la Segona Guerra Mundial i inicia un nou procés d'industrialització. Alemanya, França, Holanda, però també Bèlgica i Suïssa, necessiten mà d'obra poc qualificada per a ocupar-la en fàbriques, mines i obres d'infraestructura. Per a això signen acords i convenis amb els països de les antigues colònies i de la conca mediterrània per proveir-se de treballadors. A Alemanya aquest model es va denominar *Gastarbeiter*, o 'treballador convidat', i va representar l'arribada a partir dels anys cinquanta de treballadors espanyols, italians, grecs i iugoslaus, als quals es van sumar en els anys seixanta portuguesos i turcs. Aquesta modalitat implicava el desplaçament per un temps dels i les treballadores, després del qual havien de tornar als seus països d'origen.

Certificat de la "contribució" d'un bracer a la defensa de la nació nord-americana.

Portada de la revista *Times*, en la qual apareix el periodista indocumentat José Antonio Vargas

L'any 2011, quatre anys després de rebre un premi Pulitzer, Vargas va declarar la seva situació com a il·legal i va iniciar una campanya per visibilitzar i reclamar un canvi per als més d'onze milions i mig de residents il·legals al país. En l'article següent es pot veure la carta que va escriure al *New York Times* per explicar la seva vida com a immigrant indocumentat: "My Life as an Undocumented Immigrant"

“El reclamo de los salarios altos y de las condiciones laborales prometidas era todo lo que muchos españoles necesitaban para dirigirse a las oficinas de reclutamiento de trabajadores creadas por el Instituto Español de Emigración (IEE) por todo el país, o bien para aventurarse a entrar en Alemania con pasaporte de turista en espera de una posterior regularización de su situación.

De esta manera, los **países de acogida conseguían mano de obra a bajo coste –personas jóvenes a las que no habían formado ni alimentado– de la que se deshacían cuando ya no la necesitaban más**. Esta fórmula además tenía dos ventajas: por un lado, se aseguraban de tener siempre trabajadores sanos y a punto –antes de contratarlos se les realizaban revisiones de salud exhaustivas e incluso exámenes que probaran su conocimiento– y por otra despojaban a los migrantes de la opción de reagrupar a sus familias, con lo que también abarataba los costes de mantenimiento de los trabajadores.”

Sanz Díaz, “Emigración económica, movilización política y relaciones internacionales: los trabajadores españoles en Alemania (1960-1966)” (pàg. 316, 2001).

Aquesta fórmula comportà que, al principi dels anys setanta, el 10% dels treballadors a Alemanya arribés a ser *Gastarbeiter*. A partir d'aquesta data, i amb la crisi del petroli, les necessitats de mà d'obra minvar considerablement. Molts treballadors havien estabilitzat les seves situacions, però una gran majoria es van veure obligats a tornar als seus països d'origen.

Els **programes de “treballadors convidats”** van crear a Europa la il·lusió que la immigració era realment una qüestió econòmica i que l'Estat podria intervenir fàcilment en el mercat per tancar la vàlvula immigratòria.

2.5.1. Emigració espanyola a Alemanya

A Espanya, a partir dels anys cinquanta, entorn de **2 milions** de persones van emprendre la migració cap a Europa, mentre que dos milions d'espanyols més ho van fer dins mateix del territori peninsular. En aquests anys es potencia la producció, però la incipient indústria no és capaç d'absorbir les onades de camperols i camperoles que arribaven a les ciutats amb ganes de millorar les seves precàries vides.

En aquest context, Espanya signa l'any 1960, com altres països de la conca mediterrània, un conveni amb Alemanya. Per mitjà de contractes de treball gestionats per l'Institut Espanyol d'Emigració –encara que també hi va haver milers de migrants que se'n van anar de manera “il·legal”– més de mig milió de treballadors espanyols es van desplaçar fins al país germànic.

Aquestes migracions van mitigar les necessitats més bàsiques i van permetre l'entrada de diners a moltes llars espanyoles angoixades per la supervivència; alhora, les divises van impulsar el creixement econòmic del país. Però per a les persones que van migrar van significar relacions laborals molt dures que mai van ser reconegudes ni als països de destinació ni tampoc als llocs d'origen.

En relats i entrevistes d'emigrants recollides en recerques i documentals apareix el tracte vexatori que van patir. Els mateixos protagonistes el comparen amb el destinat a persones recloses en camps de concentració per les condicions insalubres del viatge, la identificació amb números inscrits en cartrons penjats al coll o la reclusió en barracons gelats durant l'hivern.

Des de l'arribada a les estacions de trens alemanyes, els emigrants es convertien en treballadors i treballadores supeditats a un permís de residència, lligat a un contracte laboral vinculat a una fàbrica. Els allotjaments eren sovint barracons separats per a homes i dones, situats a dins o al costat de complexos fabrils. No hi havia cap tipus d'espais que fomentessin la relació o l'intercanvi amb la població alemanya sinó que, per contra, es tendia a tancar els "treballadors estrangers" en els espais laborals.

Els emigrants, en la seva majoria procedents de zones rurals d'Espanya, sovint eren gent analfabeta o amb estudis bàsics que no havia sortit del seu entorn. Els governs d'Espanya i dels països de destinació van negociar directament el nombre d'obres que s'exportaria i que beneficiava les dues economies. Per als països del nord, en tant que necessitaven ocupar peons en les cadenes fabrils i en les obres de construcció. Per als del sud, pel fet que eren una entrada directa de divises que propiciava el manteniment econòmic de les seves fràgils economies. Espanya va gestionar l'enviament de trens directes amb persones –mà d'obra "necessària"– a les ciutats alemanyes.

Però la falta de feina arran de la crisi mundial del petroli i l'augment consegüent de la xenofòbia va fer que moltes persones optessin per tornar. Aquest retorn va significar sovint una reinserció molt difícil.

Cap a mitjan anys vuitanta coincideixen a Espanya dos moviments que il·lustren el canvi de paradigma. Mentre es produeixen els últims retards de l'emigració espanyola cap a Europa, s'inicia l'arribada de les primeres migracions al nostre país. Dones procedents de les Filipines i del Perú són l'avantguarda d'un canvi de signe en la història demogràfica i social del país, però també en les noves formes i causes per migrar.

2.6. Les migracions en la globalització

Des de la dècada dels anys vuitanta, els desplaçaments han viscut una **metamorfosi en els nous escenaris de l'economia global**. Les xarxes migratòries que s'havien creat en èpoques precedents en molts casos van aconseguir mantenir-se i readaptar-se, com en el cas de les migracions senegaleses dels *soninkés* a França (Naïr, 2003, pàg. 254), o fins i tot, invertir la direcció, com en l'última dècada del segle XX, en la qual descendents d'espanyols que havien migrat als segles XIX i XX cap a Amèrica reprenen el camí al revés.

Nous Gastarbeiter

El 1973 es van deixar de contractar "treballadors convidats", fins a l'any 2000, en què va entrar en funcionament la Greencard, un programa per a reclutar fora d'Europa especialistes en àmbits relacionats amb la tecnologia de la informació.

Però si amb la globalització es mantenen certes dinàmiques, també s'introdueixen canvis en l'economia i en les relacions laborals de llarg abast que modifiquen totalment les possibilitats, les formes i els fluxos dels desplaçaments.

D'entrada, promou una major integració entre els països, però el creixement de la riquesa, el consum i el comerç és profundament desigual. Això ha comportat la **tendència envers més desigualtat i asimetria** entre els països, i ha augmentat la bretxa de la pobresa i la violència política; en conseqüència, **han augmentat els desplaçaments, tant si són forçats com voluntaris**. Des del 1965 fins al 2000, les persones que van migrar van passar de 75 milions a 150 milions al món, i actualment són més de 200 milions.

Els programes d'ajust estructural aconsellats i implementats per l'FMI i el Banc Mundial en molts països d'Àfrica, Amèrica o Àsia han promogut la reducció de tots els sectors productius i, per tant, ha augmentat exponencialment l'atur, i amb ell, els moviments migratoris tant dins del país mateix com cap a països de la mateixa regió. Les migracions intercontinentals són, malgrat la diversificació de les rutes i del seu augment, menys que les migracions regionals. Actualment un de cada tres migrants es desplaça entre regions i països "del sud" (Grimson, 2011, pàg. 35), però no obstant això, des d'Europa s'observen les migracions actuals com a imminentment intercontinentals i en una única direcció: des del sud cap al nord, obviant l'elevat nombre de desplaçaments que es viuen a les mateixes zones emissores d'emigració.

Aquest augment de migracions cap al seu territori és llegit llavors per Europa com una novetat. Però si recordem els volums de desplaçats que van sortir del continent als segles precedents, hem de concloure que som davant una fase en la llarga història dels desplaçaments. Potser la més complexa i incerta.

2.6.1. Les dones també migren... i migraren

Una de les característiques que reiteradament s'assenyalen per a definir els moviments migratoris del final del segle XX i el principi del XXI ha estat la progressiva feminització dels seus fluxos i el paper preponderant de les dones en les xarxes transnacionals. No és que anteriorment les dones no migressin – dins i fora dels seus països, a distàncies curtes o llargues– sinó que apareixien velades, minimitzades i invisibilitzades. Sovint, com en el cas de les dones espanyoles que van migrar soles a França durant els anys seixanta i setanta per treballar en el servei domèstic, han vist que la seva aportació no ha estat considerada, ni econòmicament ni socialment, o fins i tot, que les seves decisions de migrar han estat interpretades com una transgressió.

Laura Oso ha desvelat que a França les espanyoles eren el 44% del total de migrants el 1962, i el 47% el 1968.

El seu paper protagonista i les seves estratègies s'han silenciats sota el model patriarcal d'home productors i dones reproductores, encarregades, en tot cas, de les tasques de cuidar i integrar en les societats d'acolliment (Gregorio Gil, 2002, pàg. 29).

Malgrat això, és cert que la globalització ha comportat per a les dones l'accentuació de les seves situacions de pobresa als països d'origen i la concentració en els llocs més baixos de la producció. Els impactes dels ajustos estructurals, les deslocalitzacions progressives, les desigualtats nord-sud, les han portat a desenvolupar –sovint de manera molt creativa– múltiples estratègies per tirar endavant: l'ocupació informalitzada, la subcontractació, la venda ambulants, el treball sexual... i moltes vegades, l'emigració.

Però els processos de feminització no solament han estat vinculats a circumstàncies pròpies dels llocs d'origen, sinó que també responen a les necessitats dels mercats en els llocs de destinació.

En aquest sentit podem afirmar que l'augment de dones migrants està relacionat de manera molt íntima amb la globalització i amb els circuits transnacionals de supervivència i de generació d'ingressos en els quals els papers de gènere tenen una influència determinant.

A Espanya, una de les migracions més invisibilitzades és la protagonitzada per dones de les Filipines, la República Dominicana o el Perú que es van inserir en els treballs de la cura de persones a partir de la dècada dels vuitanta. Elles van ser –com hem anticipat al final de subapartat anterior– les pioneres de les migracions internacionals cap a l'Estat espanyol, que van tenir des del seu inici un marcat accent femení. En aquests primers anys les dones, que arriben de manera silenciosa, amb prou feines perceptibles, s'insereixen en el treball domèstic i en la cura de les persones, i inicien així les primeres cadenes migratòries de la cura a Espanya i Catalunya.

La seva migració ha tingut molt poc reconeixement, en tant que estava vinculada a dones –en un moment en què la migració encara es llegia en termes masculins– i s'organitzava “de portes endins” de les llars, llocs especialment invisibles en l'economia i en la societat espanyoles.

Referències d'interès

Laura Oso (2004). *Españolas en París. Estrategias de ahorro y consumo en las migraciones internacionales.* Barcelona: Bellaterra.

Aquest és un tema que no ha estat gaire tractat en el cinema. Algunes excepcions:

Españolas en París (1971), dirigida per Roberto Bodegas.

Las mujeres del sexto piso (2010), dirigida per Philippe Le Guay.

A las puertas de París (2008), documental dirigit per Marta Horno i Joxean Fernández.

L'antropòloga Carmen Gregorio Gil va investigar a la fi dels anys noranta la migració femenina dominicana que va arribar a Madrid. A partir del seu treball de camp, mostra com les dominicanes van engegar diverses estratègies migratòries en un context "transnacionalitzat" que exacerbava la pobresa i les desigualtats de gènere. Aquestes dones, no obstant això, van apostar per invertir en l'ajuda mútua com a recurs per a afrontar les dificultats en els nous contextos.

"Es verdad que no tengo una buena casa en que vivir, pero sí, mis hermanas todas han ido, mis hermanas han ido porque yo fui haciendo una cadena, que con el dinero que mandaba a una desde que esa trabajaba dos meses, esa se lo mandaba a otra y así fueron viniendo todas. [...] Para que tú veas, que fui haciendo una cadena y no pensaba en hacer una casa que era lo que quería [...]. –Refiriéndose a sus hermanas–. Para que busaran una vida también, para que así vivieran en el medio económico más diferente, porque, porque ellas aquí vivían pobremente, con hijos, pero pobremente. Entonces yo fui pensando, digo pues, voy a trabajar para hacer una cadena, como las demás lo hacían [...], se llevaban a sus hermanas, digo, ¡bueno, mi familia también tiene que estar en España!"

Entrevista feta a la República Dominicana, citada a Gregorio Gil, *Mujeres de un solo mundo: globalización y multiculturalismo* (pàg. 100-101, 2002).

Progressivament –i a l'abric de la globalització– cada vegada són **més les dones que es desplacen de manera autònoma i independent**, no ja per reagrupar-se amb les seves parelles o per mantenir les seves famílies als llocs d'origen, sinó per iniciar els seus projectes de vida, inserint-se en el mercat laboral de la societat d'acolliment i intentant complir les expectatives de futur que elles mateixes dissenyen.

Si les especificitats de les migracions femenines foren ignorades en el passat, actualment són un dels temes que més interès susciten dels estudis migratoris i de gènere. Com diu Saskia Sassen, a la feminització de la pobresa, les dones hi han contestat amb la "feminització de la supervivència".

Juliano i Gregorio Gil

Des dels anys noranta del segle xx les antropòlogues Dolores Juliano i Carmen Gregorio Gil han incidit en els processos de feminització de la migració a l'Estat espanyol. En els seus treballs i recerques posen en relleu les estratègies i respostes creatives de les dones als processos d'exclusió que han d'afrontar.

3. Geografies del desplaçament

3.1. Cultures de migració i pobles sense fronteres

Hi ha encara avui dia innumbrables “cultures de la migració” i “territoris circulars”, pobles contemporanis l’estratègia dels quals continua essent el constant desplaçament, la migració com a forma de vida.

A Àfrica els exemples de pobles que mantenen les pràctiques del desplaçament són molts: els *dinka*, al Sudan, els *wolof* o els *soninké* al Senegal, els *luba* a la República Democràtica del Congo...

“Todas estas diásporas tienen en común el hecho de estar compuestas por una **gente de paso alejada de la noción de comunidades territorialmente fijas**. No tienden tampoco a ser totalmente nómadas. Cada vez más, esa gente crea e inventa nuevos pasos translocales y transculturales. Es decir, son grupos móviles que hacen mover tanto las fronteras físicas como el monolítico concepto del estado-nación.”

Papa Sow, “Diásporas africanas y mundialización: de la representación histórica a la toma de conciencia” (pàg. 140, 2007).

Altres pobles, com els gitanos, malgrat les restriccions i els controls per a poder-se moure a l’Europa fortalesa, continuen practicant en alguns casos una vida que transcendeix les fronteres, un tret que ha configurat la seva identitat i la seva alteritat, dins dels confins dels estats nació.

“El *rom* [...] assumeix plenament la seva identitat de ciutadà, enamorat del seu país, en la seva frontera, però també la del seu poble sense territori compacte, que transcendeix qualsevol frontera.”

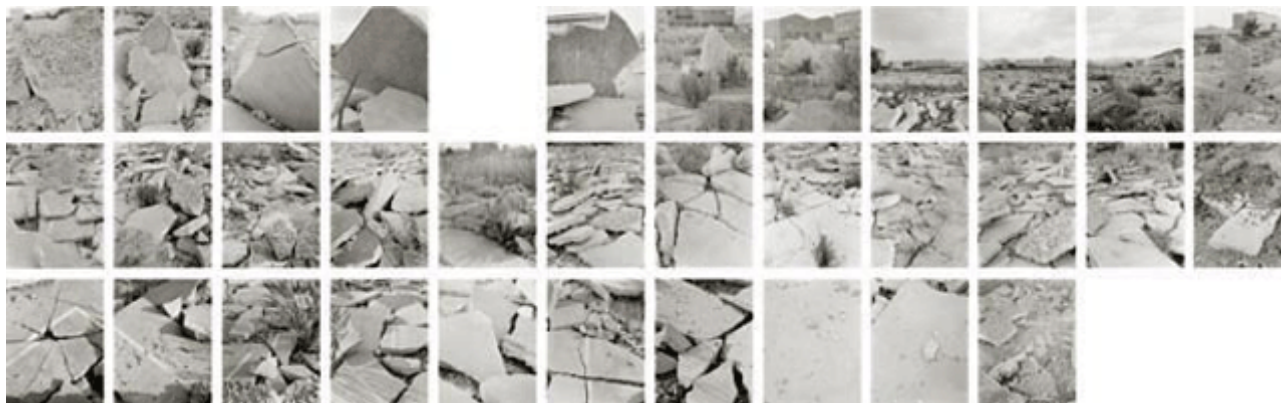
M. Courthiade (2007), “Dispersats per Europa”, *Fronteres* (pàg. 129)

En aquest sentit, els gitanos o *rom* configuren el mirall que ens interpel·la sobre el sentit arbitrari dels límits dels estats europeus, alhora que ens ajuden a interpretar les grans paradoxes de la migració actual. Els gitanos emergeixen com una anomalia que constantment, i en diferents espais d’Europa, contradu l’aparent sentit comú de les fronteres: aquesta fixació i control de l’espai amb el qual els estats nació pretenen controlar qui té el dret i qui no a travessar-les.

La persecució amb la qual se’ls instiga una vegada i una altra entra en contradicció amb els supòsits jurídics que els atorgaria el dret a circular lliurement dins del perímetre europeu i posa en evidència la violència en la reproducció de les fronteres que els persegueixen allà on ells vagin. L’expulsió dels gitanos ha estat reproduïda des de fa segles a tot Europa, i fins avui, i deixa al territori marques violentes.

“El 24 de febrero de 2004 dos excavadoras entraron en un descampado de Barcelona que había sido ocupado por unas sesenta familias gitanas. Durante varios días rompieron y levantaron el suelo de hormigón del solar con la intención de intimidar a los gitanos y finalmente expulsarlos de allí, dejando detrás una superficie contorsionada, como una especie de muro horizontal, para proteger el solar y mantenerlo vacío. Este método de disuasión muestra el valor económico de la violencia y la destrucción aplicada al control del territorio. El suelo roto, la grieta, los pedazos de hormigón levantados como fragmentos de estelas mayas, dan testimonio, todavía hoy, de este desplazamiento.”

Xavier Ribas, “Las vallas fronterizas de Ceuta y Melilla, ¿un paisaje para el futuro?” (2011).

Xavier Ribas (2008). *Nomads*. 35 fotografies.

El fotògraf Xavier Ribas retrata anys més tard les empremtes del procés d'expulsió d'un grup de gitanos en un descampat de Sant Andreu, a Barcelona. Les imatges revelen el testimoniatge cru de la destrucció del seu campament, la fragmentació de l'espai, la violència viscuda. I el que queda dels gitanos: la seva absència.

Durant l'any 2010, l'aleshores ministre d'Immigració de França sota el govern de Nicolas Sarkozy, Eric Besson, va declarar que havien estat 8.601 els gitanos deportats, la majoria sota l'eufemística fórmula de “retorns voluntaris”, i 1.154 els “expulsats per força”. El govern francès tingué la gosadia de manifestar que aquesta mesura podia facilitar la reinserció dels gitanos en els seus països d'origen, però que en cap cas no “es devia a l'origen ètnic dels deportats”. En aquesta mateixa línia, i de manera més silenciosa, Alemanya ha deportat desenes de milers de gitanos durant els darrers anys, mentre que a Hongria se n'han multiplicat les agressions. En la majoria de casos, s'ha apel·lat a l'origen no comunitari dels gitanos per sobre de la seva condició ètnica per a justificar-ne l'expulsió, malgrat que els gitanos d'origen romanès estarien sota el dret a la lliure circulació europea segons el Tractat de Schengen.

3.2. Fronteres

Les fronteres s'inscriuen en els mapes. Mapes geogràfics i polítics, però també mapes mentals. Les fronteres, en la seva concepció de línies demarcadores, diferenciadores, neixen amb els estats nació al segle XIX i la seva necessitat de delimitar i estructurar l'espai. De la mà del colonialisme, s'aixequen per a repartir-se el botí de noves poblacions i nous territoris, però també per a deixar establertes, cartografiades, les diferències entre els “civilitzats” i els “bàrbars”.

Nomads

Xavier Ribas fotografia els canvis del territori i del paisatge en els nous contextos de la globalització. Els seus treballs han incidit en els territoris perifèrics, les fronteres i els espais del desplaçament. El text complet de *Nomads* es pot consultar en línia:

Nomads

Lectura recomanada

Podeu llegir l'interessant reportatge del col·lectiu Periodismo Humano, sobre les expulsions de gitanos:

Alberto Senante (2011). “Francia, las expulsiones de gitanos continúan”, *Periodismo humano* (12 de gener).

El 60% de les fronteres europees daten d'aquesta època. Els grans traçadors van ser els britànics i els francesos, encara que els estalonaven portuguesos i espanyols, pioners en la colonització del món. No obstant això, al llarg del segle XX les fronteres han continuat amb una vida molt activa. Mentre el mur de Berlín, l'espai que va dividir el món en dos durant la Guerra Freda, s'enfonsava, moltes altres fronteres s'han anat aixecant per a construir noves demarcacions o per a reforçar-les.

Mentre els contorns de l'Estat nació es difuminen per a deixar passar la fluïdesa de les operacions de les multinacionals, les comunicacions per Internet o les decisions d'instàncies supranacionals:

“La globalización económica desnacionaliza la economía nacional. En cambio la inmigración renacionaliza la política. Existe un consenso creciente en la comunidad de los estados para levantar los controles fronterizos para el flujo de los capitales, información, servicios y, en sentido más amplio, más globalización. Pero cuando se trata de inmigrados, tanto en Estados Unidos como en Europa occidental o Japón, el estado reclama todo su antiguo esplendor afirmando su derecho soberano a controlar sus fronteras.”

Sassen (pàg. 72, 2001).

La frontera és llavors un concepte clau per a comprendre la intersecció entre globalització i migració: la “frontera” s'esvaeix enfront de l'intangible i l'especulatiu, però més enllà de marcar els límits entre estats, esdevé la línia divisòria que facilita o impedeix els desplaçaments, atorga o despulla de drets, construeix o anihila ciutadania.

“En geografía política, la frontera es una línea imaginaria entre dos naciones, que separa los derechos imaginarios de unos, de los derechos imaginarios de otros.”

Sassen (pàg. 179, 2001).

Per això de vegades cal crear espais intersticials més enllà de les fronteres que reforcin la separació i frenin l'afluència. Tony Blair, durant el seu mandat com a primer ministre britànic, va proposar crear camps de retenció en els estats limítrofs de l'Europa de l'Est i el Magrib, on es reclourien migrants de tercers països, una espècie de *limes* com el que hi va haver a l'Imperi Romà. A Timisoara (Romania), milers de fugits de la guerra de Líbia esperen una solució lluny de l'Europa rica, en una espècie de “deslocalitzacions de refugiats cap a l'altra Europa”, en paraules del periodista Bru Rovira. Mentrestant, Grècia, immersa en la crisi que assola el sud d'Europa s'ha convertit en la frontera de la frontera, on milers de refugiats viuen en el que ells mateixos denominen “l'infern”. I així, els grecs ocupen espais cada vegada més marginals en l'economia comunitària però alhora s'institueixen en els vigilants dels seus contorns.

3.2.1. Espais oberts, espais tancats

La relació paradoxal que la globalització manté amb l'espai i el territori és molt potent. Mentre que per un costat es parla constantment de desterritorialització i s'insisteix en la idea que les coses, les imatges, les paraules, es desplacen

Lectura complementària

Podeu llegir en línia l'article de Bru Rovira “Refugiats deslocalitzats a l'altra Europa” (publicat el 17/02/12).

per l'espai, fluctuants, volants, virtuals, per un altre costat es produeix una reterritorialització. El territori cobra més importància que mai. Les fronteres es blinden a si mateixes.

Aquesta paradoxa conté justament el nucli de la fractura del nou model. El que per a alguns esdevé globalització, per a d'altres és localització. El que per a uns ha portat mobilitat i llibertat pel món, viatges llampec, per a d'altres és separació, relegació, encapsulament. La llibertat de moviment s'acaba convertint en una mercaderia escassa, distribuïda de manera desigual i amb la qual es trafica. Les possibilitats de mobilitat es converteixen llavors en un dels "factores d'estratificació" d'aquesta època.

Com assenyala Bauman (2007), un dels canvis actuals en relació amb èpoques passades és la plenitud del món. Bauman retrocedeix fins als inicis del capitalisme per assenyalar que els països europeus sempre havien tingut la necessitat de "drenar" cap a fora de les seves fronteres les persones que el sistema capitalista no podia mantenir. En aquest sentit, les migracions dels segles XIX i XX cap a Amèrica i Àsia haurien estat maneres d'expulsar la població excedent.

Amb la globalització, tot el planeta ha viscut processos de modernització imparable que provoquen que ara, quan els antics circuits d'expulsió ja no funcionin, siguin les antigues metròpolis les que rebin les poblacions excedents. A més, els conflictes a tot el planeta –guerres, invasions, fams, etc.– produeixen una infinitat de refugiats, dels quals alguns, poquíssims per al percentatge total, arribaran a Europa.

El capitalisme, llavors, ha omplert tots els intersticis, tots els buits. La necessitat d'expansió d'un sistema econòmic basat en el creixement incessant ha produït que ja no quedin espais en blanc, llocs per ocupar, abocadors on tirar els excedents de població, el que sobra. Per tant, la globalització introdueix un canvi fonamental: les persones "sobrants" es produeixen a tot arreu. A les perifèries i al centre. A les antigues colònies, i a les antigues metròpolis. Als països considerats rics, i als empobrits.

"Pues bien, la modernidad ha vencido y celebramos el triunfo mundial del estilo de vida moderna –libre cambio, libre economía, libre consumo y McDonald's en todas partes–, pero ello significa que actualmente la gente superflua ya no es sólo un producto de Europa, posteriormente arrojada al resto del mundo: es producto de cualquier parte, dado que el modelo productivo moderno se está instalando en todos los países."

Bauman, *Archipiélago de excepciones* (pàg. 66-67, 2008).

Per tant, les migracions s'han de situar també en aquesta conjuntura. Si no hi ha espais buits, les persones es mobilitzen cap on poden. Ja no hi ha destinacions fixes, sinó temporals. Allà on s'obren intersticis, les persones s'hi desplacen.

3.3. Drenatge

“[...] frente a esa afluencia de «forasteros», el residuo del triunfo de la modernidad a escala planetaria, pero también el reflejo del nuevo desorden mundial en ciernes, «los establecidos» (por utilizar los dos memorables términos de Norbert Elias) tienen motivos de sobra para sentirse amenazados. Amén de representar «lo desconocido» que siempre han encarnado «los extraños que hay entre nosotros», estos forasteros concretos –los refugiados– traen consigo el estruendo distante de la guerra y el hedor de los pueblos arrasados que, inevitablemente, recuerdan a los establecidos con qué facilidad el refugio de la rutina segura y familiar [...] en la que se amparan podría verse resquebrajado o aplastado [...]”

Bauman, *Archipiélago de excepciones* (pàg. 51, 2008).

De la mateixa manera, els escenaris urbans d'Europa i els EUA generen cada vegada més població sobrant entre els “establerts”, a causa de l'extrema flexibilitat del mercat laboral. Com es gestiona llavors des de la geografia aquestes poblacions que ens recorden l'extrema fragilitat del sistema, la seva volatilitat i inestabilitat?

Per al sociòleg hongarès hi ha diverses opcions. Per començar, amb la **segregació dels espais urbans**. Després, amb la construcció d'autèntics **sistemes de vigilància i seguretat** que protegeixin del “perill” i que reforcin les fronteres interiors.

“La proximidad inmediata de grandes y crecientes aglomeraciones de «seres humanos residuales», que muy probablemente acabarán siendo duraderas o permanentes, requiere políticas segregacionistas más estrictas y medidas de seguridad extraordinarias para no poner en peligro la «salud de la sociedad» ni el «funcionamiento normal» del sistema social.”

Bauman, *Archipiélago de excepciones* (pàg. 62-63, 2008)

Fa dècades aquests sistemes de vigilància i control han proliferat a les grans ciutats de l'Amèrica Llatina i Àfrica.

“La privatització i unes fronteres rígides (materials o simbòliques), que fragmenten allò que abans eren espais més oberts, serveixen per a mantenir separats els grups. Aquestes separacions es van creant de diverses formes: amb murs, dispositius de disseny, la desconfiança, els prejudicis i la por de la delinqüència.”

T. Caldeira, *Democràcia i murs: noves articulacions de l'espai públic* (pàg. 14, 2008)

Cada vegada més, aquests dispositius s'instal·len a les ciutats europees, en tant que la precarietat i la pobresa, com una lenta marea, creixen a les ribes dels països rics. Els polítics i governants han començat a instar les poblacions mateixes que es constitueixin en vigilants i que denunciïn els seus veïns immigrants en cas que siguin il·legals. Els centres de refugiats s'han convertir en presons, centres de reclutament i, fins i tot, centres psiquiàtrics.

Document visual

Podeu veure l'interessant reportatge fotogràfic sobre un centre de refugiats malalts mentals a Glasgow publicat en la revista documental digital 7.7.

3.4. Viure a les “sutures” de la globalització

Enfront dels gitanos, els palestins, envoltats de fronteres, són el seu contrapunt. Els gitanos, aparentment, no han de “saltar” fronteres, però aquestes s'aixequen allà on van per a ser expulsats, desplaçats, deportats... En canvi, els palestins han estat violentament arrencats de les seves cases i del seu territori, que ha estat esquarterat i fragmentat, i envoltats de fronteres que els han araconat en camps de refugiats, lluny d'un territori amb el qual s'identifiquen i del qual se senten part fins i tot dècades més tard de la seva expulsió.

La “territorialització” de la frontera s'inscriu així en cada gest, en cada acció, en cada moment i lloc pel qual transiten les seves vides quotidianes.

“De la mateixa manera, si ens centrem en el monstre, no es veuen les ferides que dibuixa en la geografia i la vida dels que hi viuen. No es veuen els pobles i les famílies dividides, les prohibicions de casament entre els habitants de tots dos costats, les limitacions de la llibertat de moviment, les oliveres arrencades, els agricultors separats dels seus conreus, les poblacions desplaçades. En la línia de sutura i a l'altra banda, els llocs, les històries i els humans invisibles.”

E. Silvan, “Això no és una frontera”, *Fronteres* (pàg. 189, 2007)

A Europa, Ceuta i Melilla són altres llocs de “sutura”. D'una banda, estableixen la separació entre Espanya i el Marroc, en un espai que, essent Àfrica, està ocupat des de fa cinc segles per Espanya. D'altra banda, aquests dos enclavaments constitueixen la frontera física i política entre el nord i el sud, entre Europa i Àfrica, entre les civilitzacions cristianes i la islàmica.

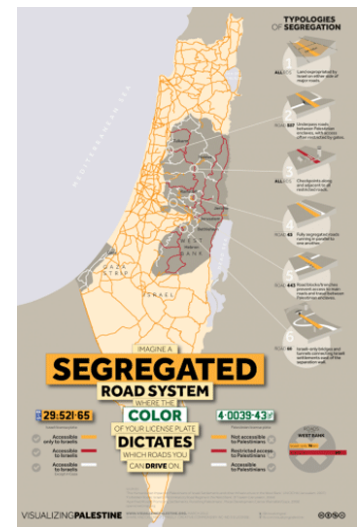
Aquests dos espais, a més d'altres enclavaments com Tijuana, a Mèxic, són espais que separen el “nucli funcional del capitalisme global de la resta del món saturat de pobresa, conflictes armats i violència política” (Ribas, 2011), i constitueix el que Teddy Cruz ha denominat *l'equador polític*.

“Las vallas de Ceuta y Melilla sugieren que la utopía de la aldea global, de un mundo perfecto basado en experiencias compartidas, derechos iguales y acceso igual a la sociedad del bienestar, ha dejado de ser posible. En su lugar, el enclave, el espacio cerrado y la valla emergen como los nuevos paradigmas de la arquitectura y el urbanismo del siglo XXI, un síntoma de que el proyecto capitalista moderno no ha funcionado tan bien como se anunciaba.”

Xavier Ribas, “Las vallas fronterizas de Ceuta y Melilla, ¿un paisaje para el futuro?” (2011).

Documental recomanat

A *48_Nakba (Memòria)*, un documental de l'associació Mapasonor, s'entrellacen cinc entrevistes on es palesa la forta vinculació al territori de les persones palestines que van ser expulsades dels seus llocs d'origen per l'estat d'Israel a partir de 1948.

Reportatge

El periodista Javier Bauluz ha documentat les fronteres al llarg de la seva trajectòria com a fotoperiodista en diversos treballs, un d'ells és el projecte “Espanya, frontera sur. El muro más grande del mundo”.

Esquerra: tanca de la frontera de Melilla núm. 11. Dreta: tanca de la frontera de Melilla núm. 12. Font: fotografies de Xavier Ribas. *Geografías concretas, II*

A l'entorn d'aquestes tanques, del costat marroquí, cada dia esperen en llargues cues centenars de dones que es desplacen al costat espanyol, sia per comprar mercaderies i revendre-les al Marroc, o per ocupar-se com a treballadores domèstiques en viatges diaris d'anada i tornada en els quals inverteixen llargues hores. Aquests desplaçaments quotidians transfronterers simbolitzen la desigualtat entre un costat i l'altre de la tanca: posen de manifest el valor diferencial tant dels productes com de la mà d'obra i evidencien la profunda esquerda entre Europa i Àfrica.

També manifesten les estratègies quotidianes de les persones que intenten treure el màxim benefici en aquests intersticis. Les dones circulen per les "costures" de circuits, però aquestes dinàmiques no deixen de ser part del circuit, les que el constitueixen.

El contraban és una activitat essencial en totes les zones de frontera. Les autoritats espanyoles el denominen *comerç atípic*. Després de l'haixix, és el principal motor econòmic de la regió. Més de 700 milions d'euros anuals es mouen al Marroc procedents d'aquest comerç. Aquest és un exemple del que s'ha denominat *economia del pas de la frontera*. Les barreres institucionals creades dificulten l'intercanvi entre països i això provoca un encariment del preu per a franquejar la frontera i origina formes clandestines de treball, comerç, intercanvi.

El **relat** del periodista Javier de la Cal explica els trànsits quotidians del contraban marroquí. Milers de dones travessen diàriament la frontera diverses vegades (algunes ho arriben a fer fins a onze vegades) burlant la vigilància de les autoritats.

"A las 6 de la mañana las «mujeres mula», como se las conoce en el argot fronterizo, se agolpan en el lado marroquí para iniciar la «carrera» de todos los días. Su edad oscila entre los 15 y los 75 años, embarazadas y ancianas, da igual, y su «capacidad de carga» llega hasta fardos de 80 kilos. Ordenadas sin muchas contemplaciones y a porrazos por los policías marroquíes, bajan corriendo los 200 metros de cuesta del lado español hasta lo que se conoce en Melilla como «Barrio Chino»: una enorme explanada junto a las naves industriales donde esperan decenas de furgonetas blancas cargadas de ropa usada, zapatos, pañales, mantas o cualquier cosa de ser susceptible de vender en Marruecos.

La mercancía ha sido comprada por los intermediarios en los almacenes de la ciudad y llevados allí para despacharlos en un «desorden bien ordenado».

Los fardos están preparados, numerados y con nombre y apellidos. Un hombre subido en la furgoneta va cargándolos sobre la espalda de las mujeres que, doblando el espinazo de una forma insólita, suben todo lo rápido que pueden la cuesta para atravesar de nuevo la frontera. Los guardias civiles españoles tratan de impedir las aglomeraciones. «Si no estuviésemos aquí se matarían», confiesa uno de ellos. Los bultos son entregados al otro lado, en otra explanada y a otros intermediarios que completan el círculo pagándolas entre tres y cuatro euros por fardo. En el mejor de los casos ninguna de las porteadoras recibirá más de 20 euros por jornada. Además, tendrán que pagar medio euro a cada agente que le pide la documentación. Si no lo hacen, las mandan al final de la cola. Y así una y otra vez. Por eso, el puesto de guardia fronterizo en Marruecos está tan cotizado.”

De la Cal, *Melilla. Mujeres invisibles II* (2012).

Font: Ángel López Soto, membre de GEA PHOTOWORDS
"Dones mula" travessant la frontera cap al Marroc

En el relat apareixen altres agents clau: els vigilants dels llocs fronterers que propicien i treuen el seu benefici en nom de la llei; els guàrdies civils que vigilen; els policies marroquins que "posen ordre"; els intermediaris que porten la mercaderia. El relat visualitza una escena on els homes vigilen, controlen, venen... i dones de totes les edats carreguen enormes fardells, portant a l'esquena la tasca de la supervivència.

L'any 2002 l'artista suïssa **Ursula Biemann** va fer un projecte denominat *Europlex*. En el treball audiovisual que va presentar en el CCCB amb el nom *Estrecho flex* es descriuen els recorreguts "transfronterers" de tres grups de dones marroquines, que il·luminen els engranatges de la relació entre el capitalisme i la geografia:

1) Les contrabandistes que travessen cada dia, i diverses vegades, el límit entre el Marroc i l'enclavament espanyol de Ceuta. Per dissimular la càrrega, es vesteixen amb diverses capes superposades de roba fins a arribar a duplicar el volum del seu cos: cada capa augmenta el marge de benefici del recorregut; la lògica econòmica s'inscriu així en la superfície mateixa del cos femení, un cos mòbil i en continu procés de transformació.

2) Les treballadores domèstiques marroquines que prestin els seus serveis en l'enclavament espanyol. Atès que totes dues zones pertanyen a diferents fusos horaris (hi ha dues hores de diferència entre l'hora oficial marroquina i la de Ceuta), aquestes dones no solament viatgen cada dia a través de l'espai sinó també a través del temps: "Su modo de vivir –com escriu Biemann– es el de un tiempo siempre diferido".

3) Les empleades de les fàbriques tèxtils i de la indústria microtecnològica situades a la zona transnacional del nord d'Àfrica. En els últims anys, la ciutat de Tànger ha vist sortir una plèthora d'empreses subcontractades, registrades amb noms impersonals: Boratex, Sotema, Europlex, Sotradex... Es tracta d'una estratègia ben coneguda de les grans corporacions internacionals: traslladar la producció a zones en les quals els salaris dels treballadors són molt baixos i les garanties socials mínimes, de tal manera que puguin augmentar espectacularment els seus beneficis. Els salaris són més baixos perquè (seguint també una pauta recurrent) la major part de les empleades són dones. Aquestes dones, que les empreses nord-americanes han denominat *estrangeres virtuals*, han convertit les cadenes de muntatge en un microcosmos del procés de producció global (Tamayo, 2007).

D'aquesta manera, es podria dir que el límit polític i el límit econòmic entre Espanya i el Marroc no coincideix: mentre que com a entitat política supranacional, la Unió Europea fixa la seva frontera oficial amb el país magrebí a l'Estret, com a entitat econòmica n'ha ampliat *de facto* el territori fins a absorbir la zona costanera d'alta productivitat del nord del Marroc. Així, la frontera no és un territori fix en el qual es registren moviments continus, sinó que és en si mateixa mòbil, un límit canviant segons els requisits productius.

3.5. Contrageografies de la globalització

Tots aquests processos han donat lloc a una "contrageografia de la globalització" (Sassen, 2002). En altres paraules: un mapa de circuits alternatius globals per on les persones es desplacen (de vegades de manera il·legal) per generar ingressos i obtenir beneficis. Entre aquests circuits Sassen destaca:

- El tràfic de dones per a la prostitució i el treball irregular.
- Les exportacions de dones com a cuidadores, infermeres, assistents del servei domèstic.

- Les remeses enviades als països d'origen per una creixent força de treball femení que ha decidit emigrar.

Per a Sassen hi ha una connexió directa entre l'empobriment dels països "en desenvolupament" per l'impacte de les polítiques d'ajust, i el creixement d'aquests circuits alternatius per a la subsistència, amb la presència cada vegada més gran de dones en aquests espais transnacionals que fan viatges transfronterers. Les dones són llavors cada vegada més:

"[...] el vehículo por el que operan todas estas formas de supervivencia, de lucro y de incremento de los ingresos gubernamentales. A esto podemos agregar el ingreso adicional de los gobiernos a través de los ahorros generados por los severos recortes en el cuidado de la salud y la educación. Estas reducciones son frecuentemente parte del esfuerzo por hacer más competitivo al Estado tal como demandan los Planes de Ajuste Estructural y otras políticas relacionadas con la actual fase de globalización. Se reconoce en general que este tipo de recortes afectan a las mujeres de manera particularmente dura, en la medida en que son las principales responsables de la salud y la educación de los integrantes de la unidad doméstica."

Sassen, *Contra geografías de la globalización. Género y ciudadanía en los circuitos transfronterizos* (pàg. 66, 2003).

Aquestes noves geografies revelen un continu de paradoxes sobre la mobilitat, la pertinença i la identitat en una època cada vegada més global i transnacional, però tenen implicacions molt reals per als cossos de les dones, tal com mostra el cas de la frontera nord-americana amb els Estats Units.

Al voltant d'aquesta l'explotació de mà d'obra femenina en les maquiles conuiu amb l'extrema violència que han desencadenat els denominats *feminicidis* (assassinats de dones) que s'han estès per tota l'Amèrica Central.

"Aunque el trabajo de las mujeres forma parte de los procesos de desarrollo y modernización nacionales y globales, el capitalismo transnacional depende de que sus cuerpos continúen siendo desechables. Irónicamente, las estrategias de «protección fronteriza», incluyendo la militarización misma de la frontera, no proveen una mayor seguridad sino más bien refuerzan la desnacionalización de los derechos de las mujeres y dan paso a mayores niveles de inseguridad para ellas."

Lind i Williams, "Afianzando los derechos de las mujeres: militarización fronteriza, seguridad nacional y violencia contra las mujeres en la frontera México-Estados Unidos" (pàg. 135, 2008).

Els llocs fronterers –sovint "desnacionalitzats" per a facilitar els fluxos de capital i les transaccions comercials, però també els llocs de trànsit per on es desplacen aquestes dones "viatgeres" a la recerca d'oportunitats– constitueixen espais globals on aquestes s'han de defensar de la violència i l'explotació dels agents policials de banda i banda de la frontera, dels "coyotes" i de tots els agents que es lucren o s'aprofiten, d'una manera o una altra, dels cossos de les dones:

"[...] los cuerpos de las mujeres se han convertido en campos de batalla en el contexto de luchas nacionales y globales por el desarrollo, la modernidad y la ciudadanía."

Lind i Williams, "Afianzando los derechos de las mujeres: militarización fronteriza, seguridad nacional y violencia contra las mujeres en la frontera México-Estados Unidos" (pàg. 150, 2008).

4. Vides migrants

“Todos los colectivos tienden a sancionar y excluir al extraño. Una idea ancestral y perversa [...] lo refuerza: la de que los de dentro tienen derecho a cerrar la puerta y poner condiciones a quien pretende incorporarse. Su condición de otro, de ajeno a lo que se considera propio [...] hace que a lo largo de la historia el extranjero, figura radical de otredad, arrastre siempre una oscura sombra de amenaza que reverbera en hostilidad y rechazo.”

Criado, *La Línea Quebrada (Historias de vida de migrantes)* (pàg. XII-XIII, 2001).

La figura de l'emigrant ha aparegut gairebé sempre acompanyada de les nocions d'*il·legalitat i infracció*, de *pobresa i endarreriment*, de *culpabilitat i sospita*. Atributs esbiaixats i infundats que han potenciat els temors i han nodrit les actituds de xenofòbia (Criado, 2011, pag. 426).

Aquesta por aparentment antiga ha reverberat en les darreres dècades a l'Europa fortalesa, que ha vist com la direcció tradicional de les migracions ha canviat. Si des del final del segle XIX fins al principi del segle XX més de 60 milions d'europes i europees van embarcar rumb a altres continents, sobretot a Amèrica, des de la Segona Guerra Mundial el procés ha invertit la ruta. Ara, encara que els desplaçaments majoritaris es donen dins mateix dels continents africà o asiàtic, Europa és, juntament amb els Estats Units, una de les destinacions més anhelades per les seves millors condicions de vida, i malgrat el seu blindatge.

Però, de què cal tenir por?

4.1. Estranys entre nosaltres

Després del desastre de les dues guerres mundials, a Europa es van anar desenvolupant els estats de benestar, que van insuflar, durant tres dècades escasses, la sensació d'estabilitat. De la mà de Ronald Reagan i Margaret Thatcher i les seves polítiques amb clara vocació neoliberal, els estats europeus i els seus sistemes socials van començar el declivi, a la vegada que el món –després dels processos postcoloniais– es va continuar esquerçant. Arrasats per les polítiques neoliberals que van instar, després de la crisi del deute, a l'aplicació de mesures d'ajust estructural, una infinitat de països a Àfrica, a Àsia, a Amèrica, van viure la imposició d'estrictes retallades i mesures que van portar al reforçament d'una pobresa estructural.

Com hem vist als apartats anteriors, la construcció i l'apuntament de murs i fronteres entre països, però també dins mateix dels països, assenyala les diferències que permetran demarcar un “nosaltres”, els ciutadans, enfront dels “altres”, els il·legals, però també entre l'“elit” de la ciutat global, i els altres, els exclosos d'ella.

Lectura recomanada

Tony Judt (2011). *Algo va mal*. Madrid: Editorial Taurus.

Un llibre que és el llegat de l'historiador britànic especialitzat en el segle XX i mort recentment, i que sintetitza els malestres contemporanis i les seves arrels.

La figura de l'estranger (connotat de maneres diferents, segons les èpoques) es vincula actualment a la propagació de la por, a la percepció d'inseguretat que les noves poblacions "marginals" portarien des de les seves ciutats i pobles d'origen, des de les megalòpolis dels països del sud, però també des de les perifèries i llimdars interns. Per això, els discursos i les pràctiques de control dels estats nació són els que construeixen les nocions de *fronteres* i de *diferència*.

A l'Alemanya de postguerra, per exemple, les pràctiques de gestió i administració de poblacions es van dirigir clarament a supeditar els migrants a una exclusiva identitat de treballadors sense cap tipus de dret, sense accés possible a la ciutadania, i per tant als beneficis dels incipients estats del benestar.

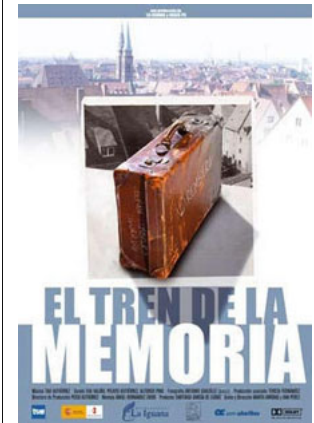
En el documental *El tren de la memoria* es recull el testimoniatge d'una dona que va emigrar des d'Espanya fins a Alemanya als anys seixanta. Ella recorda l'ínfim estatus que tenien com a "treballadors convidats" (*Gastarbeiter*) lligats a fràgils contractes de treball que els despullaven de qualsevol capacitat de resposta, *a priori*.

"Desde el principio vivimos como perritos con la cadena muy atada al cuello, muy prieta al cuello. Entonces teníamos todos un permiso de residencia ligado a un permiso de trabajo. Y ese permiso de trabajo ligado a una empresa. El permiso de estancia te lo extendían por un año, a veces menos [...] que a lo mejor no te lo prolongaban. Entonces te obligaban [...] No sabían si el año que viene puedes quedarte aquí o no. Entonces no tenías otras perspectivas."

Com l'antropòloga Verena Stolcke (1999) ha analitzat en alguns dels seus treballs, la idea d'estat nació, que clava les arrels en la construcció de la identitat nacional, és una noció exclusivista de pertinença i adquisició de drets polítics i econòmics. Sota aquesta concepció arbitrària es despulla els estrangers de drets per a accedir als mateixos recursos que els nacionals. En el seu treball rastreja com des dels anys setanta, després de la crisi del petroli i l'arribada de les polítiques neoliberals, ha sorgit a Europa una retòrica d'inclusió i d'exclusió que –substituint la idea de races– subratlla en canvi la diferència de la identitat cultural, de les tradicions i d'herències entre els grups com a línies demarcadores. Per tant, si la "raça" ha deixat pas a les diferències culturals com a marcadors per a l'exclusió, el projecte en la majoria dels estats nació per a accedir als mateixos drets, a una ciutadania compartida, implicaria **esborrar tota empremta d'un origen cultural diferent**.

Pel·lícula recomanada

El tren de la memoria (2005), dirigida per Marta Arribas i Ana Pérez. Documental que recull l'èxode dels espanyols a Alemanya, per mitjà dels viatges amb tren. Desmunta els tòpics i les imatges propagades d'èxit, tant pels protagonistes mateixos com pel règim franquista.

4.1.1. Rescatar l'individual

Hannah Arendt, ja als anys quaranta, va reflexionar des de la seva condició d'expulsada i refugiada sobre la necessitat de **rescatar i "individualitzar"** la biografia dels exiliats, els asilats, els apàtrides (Crépon, 2012). La filòsofa alemanya assenyala que d'aquesta manera s'evitaria l'eliminació d'empremtes que imposen els governs i que busquen fomentar la dissolució del que, de manera individualitzada, els fa diferents. L'"assimilació" a la ciutadania dominant significava, per tant, una arma que pretenia portar a l'oblit els diferents en la seva individualitat. Els altres. Els qui arribaren procedents del món "de fora". En aquest sentit, les fronteres el que farien justament és delimitar identitats per assenyalar les diferències col·lectives, com va evidenciar l'antropòleg Benedict Anderson en el cèlebre llibre *Comunitats imaginades* (2005).

En aquesta oposició d'identitats, la solució per a tenir accés a la màxima nacionalitat, als màxims drets, implica llavors passar inadvertit, evitar costar el que costar ser identificat amb els altres.

Hi ha una forta ambivalència entre, d'una banda, la construcció permanent de fronteres que reïfiquen les diferències (col·lectives) per promoure l'exclusió i, de l'altra, per dissoldre-hi els subjectes. En la construcció col·lectiva dels immigrants –en comunitats, en grups ètnics, en nacionalitats– se'n reessencialitzen les diferències.

La reivindicació, per tant, de les històries de vida i les biografies personals que rescatin trajectòries migrants, posa l'accent en la necessitat d'anar a contracorrent i no deixar-se arrossegar per la dinàmica que s'imposa d'"esborrar" –sota el llenguatge de quotes i la comptabilitat econòmica i política, però també de "categories" com "comunitat", "diàspora", "ètnies"– el que d'individual i únic, el que d'intransferible, el que de pèrdua però també de guany o d'estratègia, es produeix en cada situació concreta d'exili, desplaçament o refugi. Sobretot quan es tracta de migracions econòmiques, d'expulsions polítiques, que impliquen una extrema violència (Bauman, 2006, pàg. 27-28).

Aquesta necessitat de subjectivar l'experiència de l'exili i el refugi, de les migracions forçades, queda molt clara en una de les primeres obres d'Arendt, "Nosotros los refugiados". Marc Crépon recull en un text el pensament d'Arendt i el seu reclam per a visibilitzar l'experiència única dels refugiats i els emigrants:

"Nadie parece preocuparse por saber **quiénes son estos emigrantes** que la miseria, la guerra o las persecuciones han expulsado de sus países: como si no hubiesen perdido nada, como si las separaciones no contarán en nada, como si sus voces no nos transmitirán, para recordarnos su inquietud, la ausencia de 'sentido del mundo', cada vez que se eclipsa la responsabilidad del cuidado, la atención y el auxilio que sin embargo exigen en todas partes para la vulnerabilidad y la mortalidad del otro."

Crépon, "«Y nadie aquí sabe quién soy». La voz de los emigrantes" (pàg. 52-53, 2012).

Hannah Arendt (1906-1975)

La filòsofa Hannah Arendt va reflexionar sobre la nacionalitat com la construcció arbitrària de sistemes d'exclusió dels estats nació. La seva obra està travada a la seva experiència de vida: alemanya jueva, va ser perseguida i empresonada. Va "emigrar" posteriorment als Estats Units, on va ser apàtrida des de 1937 i fins a 1951. És un referent del pensament per a comprendre la construcció d'aquests processos. Un dels primers llibres que va escriure sobre aquest tema el 1943: *Nosotros los refugiados* (2005).

La sociologia, i sobretot l'antropologia, són les ciències socials que s'han aplicat a rescatar justament els testimoniatges dels "sense veu".

4.2. Històries de vida sobre la migració a l'Estat espanyol

Encara que Espanya ha estat un país eminentment emigrant, hi ha hagut al llarg del segle XX una forta absència d'estudis o anàlisis que donessin compte del que ha succeït amb els desplaçaments massius, tant interns com cap a l'exterior, amb excepcions en el camp de la demografia i la geografia que van donar compte sobretot de qüestions purament descriptives i dades poblacionals.

Aquesta mancança és explicada per la voluntat d'amnèsia que va imposar la dictadura franquista tant sobre els desplaçaments polítics com els econòmics interns i internacionals i que, d'alguna manera, va traspasar una **desmemòria** generalitzada de la societat, i va provocar una invisibilitat que en els darrers anys han intentat combatre diferents investigadors i algunes institucions.

Si bé hi ha pocs estudis fins a dates recents, menys encara en són els documents biogràfics i d'històries de vida que segueixen els traços d'exilis, migracions, refugi i desplaçaments d'espanyols durant el segle XIX i el segle XX. En part per una absència també d'històries de vida en general. Una excepció molt interessant la constitueix el relat d'història de vida que va traçar el 1970 Juan Francisco Marsal en el magnífic llibre *Hacer la América. Biografía de un emigrante*, el tema del qual és el retorn de les emigracions espanyoles transoceàniques.

Marsal, sociòleg espanyol que va emigrar i va exercir com a professor universitari a l'Argentina durant uns quants anys, va fer al seu retorn a Catalunya una cerca d'emigrants amb l'objectiu d'indagar en els impactes migratoris viscuts en les vides quotidianes. A la manera dels sociòlegs de Chicago que van aixecar la història de vida del camperol polonès Zaniecki, aquest es va proposar traçar un retrat sociològic dels retornats partint de la vida d'una persona concreta. El que es va trobar qüestionava moltes de les històries i els mites que a Espanya havien construït l'imaginari migratori dels "indians" i "americans".

"En mi búsqueda no encontré ningún palacio y sí asilos, aislamiento, pobreza y decepción", escriu Juan Francisco Marsal. El seu document és pioner a utilitzar les fonts orals sense perdre de vista el context històric i l'entramat de les relacions econòmiques. És una de les primeres ocasions en què a Espanya es mostren les històries personals de la migració, vinculades a més al fracàs, i les insereix en contextos quotidians.

No és fins als anys vuitanta que trobem de nou un recorregut per històries de vida: "Cinquanta-quatre relats d'immigració", de Jaume Botey (1981), i fins a l'any 1997 no n'apareixen dos més. D'una banda, "Historias de migraciones.

Lectura recomanada

Joan Prats (2007). "En busca del paraíso: historias de vida y emigración". *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili.

L'autor analitza en un article molt interessant l'ús de les històries de vida en els processos migratoris per a l'Estat espanyol. Aquest article és un dels pocs que recorre la bibliografia sobre aquest tema.

Análisis de discursos de emigrantes retornados en Europa”, d’Olga Labraga i Francisco Javier García Castaño, i de l’altra, “Cuando hice las maletas. Un paseo por el ayer”, de José Luis Bulla.

Però ha estat a la fi del segle XX, tant a l’Estat espanyol com a Catalunya, que l’arribada d’una nombrosa població migrant ha provocat que economistes, cièntistes socials, antropòlegs, politòlegs, escriptors i filòsofs, periodistes i demògrafs, hagin girat una vegada i una altra la vista sobre un fenomen llegit des de la novetat.

Per tant, és l’arribada d’immigrants la que impulsa a “pensar” des de dins de les fronteres pròpies sobre el fenomen, i encara que és major el nombre d’emigrants, no és fins al 1999 que es comença a escriure sobre els “altres” immigrants, procedents de l’Amèrica Llatina, el Magrib, l’Àfrica subsahariana o els països de l’Est.

Un dels estudis més primerencs i rellevants des de la perspectiva biogràfica és *La línea quebrada. Historias de vida de migrantes* (2006), de María Jesús Criado. S’hi recullen les històries de vida d’una dotzena d’emigrants (dones i homes) d’origen i condició diversos. Els seus protagonistes hi rememoren els seus itineraris, motivacions i circumstàncies abans i després d’emigrar: què els va impulsar a fer aquest pas, com transcorre la seva vida a Espanya i les dificultats i canvis que sobrevenen en aquest procés. Els seus testimoniatges mostren de manera subtil en què s’uneixen el comú i el diferent, el particular i el genèric en cada itinerari concret. Amb això podem entreveure la complexitat que tanca actualment aquest vell procés.

4.3. El reconeixement

“Reconoció a un hombre al que conocía allá en su país. Éste llevaba ya dos años trabajando en la metrópolis. Se abrazaron, abrazando a la vez cada uno de ellos todo lo que le resultaba familiar en el otro. Cada uno repitió el nombre del otro y el de su pueblo de origen respectivo.”

Berger i Mohr, *Un séptimo hombre* (pàg. 80, 2002).

L’escriptor John Berger va escriure el 1974 *Un séptimo hombre*, un llibre fascinant on vorejava els límits de l’assaig sociològic, la novel·la i el documental, per traçar un retrat col·lectiu dels emigrants a l’Europa de postguerra. Berger, en la seva investigació relat, es feia acompanyar de les fotografies de Jean Mohr, i tots dos convidaven a resseguir el viatge traçat per milers d’homes des d’Espanya, Portugal, Grècia, Itàlia o Turquia fins a Suïssa, Alemanya o Bèlgica. El seu text vorejava els meandres de l’economia política a la recerca de claus per a interpretar els motius que van impulsar tantes persones a l’èxode.

Lectura recomanada

En l’article següent de Carles Feixa hi ha un apartat on es fa referència a les històries de vida i els èxodes. Tot l’article, però, és interessant per a posar en valor les històries de vida:

Carles Feixa (2006). “La imaginación autobiográfica”

Font: Jean Mohr.

“La decisión de una persona de emigrar debe contemplarse en el marco del sistema económico mundial. Y no para reforzar así una teoría económica determinada, sino para poder evaluar correctamente lo que sucede al emigrante. [...] Y sin embargo, el lenguaje de la teoría económica es necesariamente abstracto.”

Berger i Mohr, *Un séptimo hombre* (pàg. 53, 2002).

Però per a evitar caure en les abstraccions de les teories, John Berger, tal com ell mateix declara en el llibre, recorre a les metàfores per explicar d'una manera més substantiva “las fuerzas que condicionan la vida de un emigrante y verlas como parte de su destino individual”. El moviment que proposa el narrador és llavors el del **re-coneixement** –sempre mantenint l'anonimat dels seus entrevistats– de les condicions estructurals que havien portat les persones a migrar, però també del món íntim i quotidià de les seves vides, els seus desitjos, les seves frustracions.

“El trabajador emigrante lleva consigo su propia decisión, los alimentos que le prepararon en casa y que consumirá a lo largo de los dos o tres días siguientes, su orgullo, las fotografías que guarda en un bolsillo, sus paquetes y su maleta.”

Berger i Mohr, *Un séptimo hombre* (pàg. 55, 2002).

Berger i Mohr transcendeixen les fronteres dels àmbits acadèmics –sense deixar apartat el rigor– i construeixen un document híbrid on s'entremesclen imatges i històries reals, dades econòmiques i metàfores, amb l'objectiu de posar-se (i posar el lector) en la pell dels qui han hagut d'abandonar casa i família per tirar endavant.

D'una manera de vegades poètica, de vegades sociològica, de vegades documentalista... el relat ens facilita l'entrada a les habitacions dels barracons on dormen els emigrants, a les fàbriques on treballen, a les estacions de trens on es troben per conversar, a les consultes mèdiques on passen els exàmens mèdics que determinen si són treballadors “aptes”. Però també tornem als pobles d'origen a Grècia, a Turquia, a Espanya, per descobrir de què fugen, quines vides i buits, quins paisatges han deixat enrere. El llibre es tanca amb un capítol dedicat al retorn, i tradueix de manera magistral i poc usual en l'època aquesta doble adscripció a llocs (aquesta “translocalitat”) que lligarà les persones a identitats múltiples i canviants: **la de qui surt a emigrar, la de qui arriba a un nou lloc, però també la de qui retorna al punt de partida essent un altre diferent.**

Aquesta relació sovint conflictiva entre mons, que ja apareixia definida en la primera història de vida d'un emigrant, Wladeck Wiszniewski, *El campesino polaco* (2006), és una constant en la vida dels emigrants, com es recull en un bon nombre de testimoniatges autobiogràfics. Amin Maalouf, escriptor libanès establert a París, també anota en el cèlebre llibre *Identidades asesinas* (1999) aquesta doble i gens fàcil adscripció.

Lectura recomanada

John Berger i Jean Mohr (2002). *Un séptimo hombre*. Madrid: Editorial Huerca i Fierro.

El llibre, publicat el 1974, no va tenir gaire èxit en la seva època. Amb el temps s'ha constituït en un llibre important per la seva valuosa aportació testimonial d'una època, tal com mostra la seva reedició al principi del segle XXI.

“Antes de ser inmigrante, se es emigrante; antes de llegar a un país, se ha tenido que abandonar otro, y los sentimientos de una persona hacia la tierra que abandona nunca son simples. Si se va es porque hay cosas que rechaza: la represión, la inseguridad, la pobreza, la falta de horizontes. Pero muchas veces ese rechazo está acompañado por un sentimiento de culpabilidad. Hay personas cercanas a las que se siente haber abandonado, una casa en la que ha crecido, tantos y tantos recuerdos agradables.”

Maalouf, *Identidades asesinas* (pàg. 52, 1999).

La reivindicació dels subjectes migrants i de les seves dobles històries –en origen i en destinació– com fan Berger o Maalouf, és la manera de trencar amb essencialismes i generalitzacions que desdibuixen la complexitat dels processos identitaris, però també amb l'estigma que pesa sovint sobre aquest origen “perillós” que els vincula a un món aliè i diferent al qual val més renunciar. En una entrevista feta a Ana, una dona que als anys seixanta havia migrat des de Sevilla a la ciutat industrial de Sabadell, reflexionava sobre la seva estratègia d'ocultament del seu passat emigrant, i revelava així com esborrar les empremtes actua també des de baix. En l'entrevista també feia explícites les seves dificultats per a transitar entre dues identitats, la del món d'origen i la del món de destinació, per les càrregues i significats que li representava mirar de conjuminar-les totes dues.

Ana

“Yo durante un tiempo escondía donde había nacido porque **me daba vergüenza decir que había nacido en Los Corrales**. Es verdad porque cuando eres tan joven y empiezas a moverte con gente [...]. Después la sensación esa de que eres de aquí y también de allí. En algún momento me he sentido muy unida a Sevilla, pero después piensas que yo no tengo necesidad de sentirme unida a ningún sitio. Soy de aquí, (pero) cuando tienes que hablar de dónde eres, soy de allí. A mí me da igual. No tengo sentimiento de pertenencia a nada. Ahora lo veo diferente. Yo no me siento de aquí ni de allí.”

Ana, entrevista personal (2001).

En el relat mostra aquesta constant fractura, aquest sentir-se desubicat que forma part del desplaçament i que es troba en la seva constitució mateixa.

El que és diferent és com cada persona construeix aquest encaix, com arma les seves peces pròpies del puzzle. I aquest procés de “bricolatge únic” és el que atorga valor a la reconstrucció del seu testimoniatge, a l'elaboració d'històries de vida.

L'antropologia, a causa de la seva naturalesa, és una de les disciplines que pot facilitar acostar-se a aquests microprocessos, a l'“armadura” del puzzle. Les rutes traçades per aquesta disciplina han focalitzat la presa de decisions, els processos identitaris, les estratègies personals de resistència, la construcció dels imaginaris.

Lectura recomanada

Amin Maalouf (1999). *Identidades asesinas*. Madrid: Alianza Editorial.

Un dels llibres més citats en relació amb la construcció d'identitats. Escrit a partir de l'experiència autobiogràfica de l'autor mateix, libanès procedent d'una família cristiana, i emigrant a París.

“[...] pues lo que nos interesa a los antropólogos, además de unos hechos sociales externos, son otro tipo de ‘hechos sociales’, como las prácticas sociales de individuos concretos, las valoraciones de la vida que expresan, las vivencias y sensaciones que conforman su cotidianidad.”

Romaní, *Les històries de vida: algunes consideracions sobre les relacions informant-investigador* (pàg. 5-6, 1984).

Les **etnografies del particular i les històries de vida** (Abu-Lughod, 1991), però també la **història oral** i el **relat de vida** són mètodes que ens permeten aproximar-nos a les diferents cultures però sense considerar-les com a alienes a les persones que les creen, experimenten i, sovint, desafien. Totes aquestes metodologies ens ajuden a entendre de manera precisa com els processos històrics, les estructures socials, les cultures, influeixen en les vides individuals (Muratorio, 2005, pàg. 134).

Al qüestionament de com de representatives poden arribar a ser les històries individuals, en relació amb la col·lectiva, Alessandro Portelli assenyala que aquestes són més importants que l'experiència “mitjana” que ens transmeten les generalitzacions o les estadístiques. Les narratives personals ens confronten a una rica gamma de possibilitats d'experiències dins d'una cultura i societat, en un període històric particular. I si les persones entrevistades no es poden considerar, en sentit estricte, representatives de les seves respectives cultures, **les seves veus ens donen claus per a comprendre els sistemes socials en els quals s'insereixen les seves vides** (sovint molt millor que qualsevol saberut i fred tractat acadèmic sobre la qüestió). Les mateixes formes d'aparició i reconeixement dels protagonistes, i també el caràcter dialògic de la relació amb els autors de les biografies i la representació d'aquesta relació en l'escriptura, poden tenir, sens dubte, un gran potencial en les narratives construïdes.

Moltes vegades, les entrevistes o els relats de vida ens permeten a més recollir esclats de realitat, experiències íntimes que, al seu torn, dimensionen d'una manera precisa els processos col·lectius. Detalls, actes aparentment mínims, domèstics, de la vida quotidiana són capaços d'explicar sobre les estructures socials amb més intensitat que gràfiques, taules o informes.

La Gloria, una dona emigrant en un barri obrer de Sabadell, ens ofereix un testimoniatge que mostra com funcionaven els engranatges en la creació de desigualtats vers les persones emigrants, però també dóna compte de les respostes creatives per evitar l'estigma de persona emigrant, pobra i bruta.

Gloria

“Los del Centro de la ciudad decían: «Esa viene de Ca n'Oriac» porque traías barro. Es que esto era puro barrio. El día que llovía me ponía unos plásticos en los zapatos y me montaba en el autobús. Cuando llegaba al centro me los quitaba porque enseguida sabían que eras de Ca n'Oriac.”

Gloria, entrevista personal (2001).

L'experiència narrada permet entrar a qüestionar els models d'interpretació i les seves variacions. A partir de narrar esdeveniments és possible acostar-se als secrets, els matisos, els claroscurs en les relacions entre individus i societat. L'única cosa temporalment situada i en relació amb les configuracions establertes.

Fixar-se en la singularitat de l'individual, rescatar l'experiència personal i situar-la en el context en el qual es produeix. Finalment, reconstruir el social des de la perspectiva del subjecte és una bona proposta per a conèixer més a fons els processos migratoris.

Els subjectes són portadors de cultura, subjectes de la ideologia, integrants d'un sistema econòmic. Són tot això però no solament això: no hi ha subjectes sense sistemes, però tampoc sistemes sense subjectes.

Els conflictes, les situacions ambigües, requereixen interpretacions de gran abast, però la bona comprensió s'aconsegueix si es combina amb la mirada microscòpica a l'experiència individual i la seva narració.

4.4. Per què es migra?

"Aquella noche Azel no pudo dormir. ¿Por qué estaba tan obsesionado por la idea de abandonar Marruecos? ¿De dónde le venía? ¿Por qué era tan persistente?, ¿tan violenta?"

Tahar ben Jelloun (pàg. 21).

Una de les preguntes clau per a desentranyar tota història de vida migrant és aquesta: per què es migra? Per quins motius es deixa família, casa, projectes...? Per què s'emprenen viatges incerts, de vegades cap al desconegut i l'inhòspit? Viatges que sovint se saben sense tornada.

Les causes dels desplaçaments i les seves estratègies es troben en la base de les investigacions més recents que s'han anat centrant en les xarxes i els circuits transnacionals, les relacions creatives entre el global i el local, les decisions personals vinculades a processos emancipatoris personals, com ara les estratègies personals de moltes dones per a trencar sistemes de dominació.

Una de les línies que s'ha pres molt en compte és la de la construcció dels imaginaris. Com hem analitzat anteriorment, en veure les cartes enviades des d'Amèrica cap a Astúries per joves emigrants, l'aixecament d'imatges idealitzades dels llocs d'arribada ha fomentat des del segle XIX l'arrelament de mites sobre les migracions. També les migracions als anys seixanta cap a l'Europa del nord van fomentar a Espanya un bon nombre de creences entorn de l'èxit migratori.

En l'època de la globalització els imaginaris són, si és possible, encara més contundents, a causa de la rapidesa i multiplicació dels mitjans de comunicació. Les imatges i els discursos projectats per la televisió, Internet, la premsa escri-

ta... però també els relats mateixos –generalment positius i idealitzats– que emeten els i les immigrants cap als llocs d’origen recreen el mite de l’emigrant reeixit (Reist i Riaño, 2008, pàg. 303-323). La **construcció de narratives d’èxit** és una manera de justificar i donar sentit a trajectòries no exemptes de duresa i dificultat.

Aquestes imatges són tan potents que justifiquen el que Appadurai ha anomenat *diàspores de l’esperança*, per contraposar-les a aquelles en les quals les persones es desplacen per necessitats vitals, *diàspores de la desesperació*, o per salvar la vida, *diàspores del terror*.

En aquest sentit, sovint les històries d’èxit que expliquen els immigrants i també les ostentacions que fan en els seus viatges de tornada reproduïxen la idea de superació personal i de mobilitat social, que sovint no coincideix exactament amb el que succeeix als llocs de destinació.

En les històries de vida recollides sobre persones migrants apareix constantment aquest trencament entre el desig i la realitat, entre el que es va projectar i el que es va trobar. Però també s’hi troba la clau per a comprendre els múltiples sentits que es donen de manera individual a les migracions; narratives que, llegides de manera retrospectiva, permeten traçar els encaixos sempre complexos i rics que es produeixen entre els mons d’arribada i els mons de partida, entre els centres i les perifèries, entre la ciutat global i els seus límits. En aquest sentit, són documents fascinants per a copsar les traces, la empremta que els grans fenòmens –com la globalització i la migració– deixen en l’experiència biogràfica, però també en com aquests són contestats i confrontats des de les pràctiques quotidianes.

Bibliografia

- Appadurai, A.** (2001). *La modernidad desbordada. Dimensiones culturales de la globalización*. Buenos Aires: Ediciones Trilce.
- Arendt, H.** (2005). "Nosotros los refugiados". A: *Una revisión de la cuestión judía y otros ensayos*. Buenos Aires: Paidós.
- Bauman, Z.** (2007). *Confianza y temor en la ciudad. Vivir con extranjeros*. Barcelona: Arcadia.
- Bauman, Z.** (2008). *Archipiélago de excepciones*. Buenos Aires / Barcelona: Katz Editores / CCCB.
- Berger, J.; Mohr, J.** (2002). *Un séptimo hombre*. Madrid: Huerga y Fierro.
- Caldeira, T.** (2008). *Democràcia i murs: noves articulacions de l'espai públic*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona.
- Castells, M.** (2003-2004). *La era de la información*. Madrid: Alianza Editorial.
- CEAR** (2012). "La situación de las personas refugiadas en España". Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Courthiade, M.** (2008). "Dispersats per Europa". *Fronteres*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona / Diputació de Barcelona.
- Crépon, M.** (2012). "«Y nadie sabe aquí quién soy». La voz de los emigrantes: Hannah Arendt, Winfried Georg Sebald, Georges Perec". *Revista Pléyade* (núm. 9, pàg. 36-63).
- Criado, M. J.** (2011). *La línea quebrada (Historias de vida de migrantes)*. Madrid: Consejo Económico y Social (CES).
- Feixa, C.** (2006). "La imaginación autobiográfica". *Perifèria* (núm. 5).
- Foucher, M.** (2007). "Els límits d'Europa". A: *Fronteres*. Barcelona: Diputació de Barcelona, CCCB.
- Giddens, A.; Hutton, W.** (2001). *En el límite. La vida en el capitalismo global*. Barcelona: Tusquets.
- Gregorio Gil, C.** (2002). *Mujeres de un solo mundo: globalización y multiculturalismo*. Granada: Universidad de Granada.
- Grimson, A.** (2005). "Doce equívocos sobre las migraciones". *Revista Nueva Sociedad* (núm. 233). Caracas.
- Hernández, M.** (2007). *La emigración canaria a Venezuela*. Santa Cruz de Tenerife: Ediciones Idea.
- Iniesta, F.** (2007). "África y las diásporas civilizadoras". A: *África en diáspora. Movimientos de población y políticas estatales*. Barcelona: Fundació CIDOB.
- Judt, T.** (2011). *Algo va mal*. Madrid: Editorial Taurus.
- Lind, A.; Williams, J.** (2008). "Afianzando los derechos de las mujeres: militarización fronteriza, seguridad nacional y violencia contra las mujeres en la frontera México-Estados Unidos". A: M. Prieto (ed.). *Mujeres y escenarios ciudadanos*. Quito: FLACSO Ecuador.
- López Álvarez, J.** (2000). "Cartas desde América. La emigración de los asturianos a través de la correspondencia. 1864-1925". *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* (vol. LV, núm. 1, pàg. 81-120).
- Maalouf, A.** (1999). *Identidades asesinas*. Madrid: Alianza Editorial.
- Mayos, G.** (2011). "Aspectos de la nueva globalización". *Revista Prisma Social* (núm. 6).
- Minz, S.** (1996). *Dulzura y poder. El lugar del azúcar en la historia moderna*. Mèxic: Editorial Siglo XXI.
- Muratorio, B.** (2005). "Historia de vida de una mujer amazónica: intersección de autobiografía, etnografía y memoria". *Iconos, Revista de Ciencias Sociales* (núm. 22, pàg. 129-143).

- Nair, S.** (2003). *El imperio frente a la diversidad del mundo*. Barcelona: Areté.
- Oso, L.** (2004). *Españolas en París. Estrategias de ahorro y consumo en las migraciones internacionales*. Barcelona: Bellaterra.
- Prats, J.** (2007). "En busca del paraíso: historias de vida y emigración". *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili.
- Reist, D.; Riaño, E.** (2008). "Hablando de aquí y de allá: patrones de comunicación". A: G. Herrera; J. Ramírez (eds.). *América Latina migrante: Estado, familias, identidades transnacional entre migrantes y sus familiares*. Quito: FLACSO Ecuador.
- Ribas, N.** (2004). *Una invitación a la sociología de las migraciones*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Ribas, X.** (2011). "Las vallas fronterizas de Ceuta y Melilla, ¿un paisaje para el futuro?". Text per a la sèrie fotogràfica "Concrete Geographies (Ceuta and Melilla)".
- Romaní, O.** (1984). *Les històries de vida: algunes consideracions sobre les relacions informant-investigador*. Palma de Mallorca: Col·loqui sobre les Fonts Orals.
- Sánchez Alonso, B.** (1995). *Las causas de la emigración española, 1880-1930*. Madrid: Alianza.
- Sanz Díaz, C.** (2003). "Emigración económica, movilización política y relaciones internacionales: los trabajadores españoles en Alemania (1960-1966)". *Cuadernos de Historia Contemporánea* (núm. 23, pàg. 315-342).
- Sassen, S.** (1999). *La ciudad global*. Buenos Aires: Universidad de Buenos Aires.
- Sassen, S.** (2001). *¿Perdiendo el control? La soberanía en la era de la globalización*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Sassen, S.** (2003). *Contra geografías de la globalización. Género y ciudadanía en los circuitos transfronterizos*. Madrid: Traficantes de sueños.
- Sivan, E.** (2007). "Això no és una frontera". *Fronteres*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona / Diputació de Barcelona.
- Solé, C.; Cachón, L.** (2006). "Globalización e inmigración: los debates actuales". *Revista Española de Investigaciones Sociológicas (REIS)* (núm. 116). Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas (CIS).
- Stiglitz, J.** (2002). *El malestar de la globalización*. Madrid: Editorial Taurus.
- Sow, P.** (2007). "Díasporas africanas y mundialización: de la representación histórica a la toma de conciencia". A: F. Iniesta (ed.). *África en diáspora. Movimientos de población y políticas estatales*. Barcelona: CIDOB.
- Stolcke, V.** (1999). "La nueva retórica de la exclusión en Europa". *Revista Internacional de Ciencias Sociales* (núm. 159).
- Suárez Navas, L.** (2010). "Reflexiones etnográficas sobre la "ciudadanía transnacional". Prácticas políticas de andinos en el sur de Europa". *Arbor* (vol. 186, núm. 74).
- Thomas, W. F.; Znanicecky, F.** (2006). *El campesino polaco en Europa y en América*. Madrid: Boletín Oficial del Estado / Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Trojanow, I.** (2010). *Els fruits oblidats de la migració*. Barcelona: PEN Català.
- Tondud-Séne, M.** (2005). "Los esclavos africanos y el infierno del viaje hacia las Américas". *El Correo*. París.
- Valdés, M.** (2006). *El pensamiento antropológico de Franz Boas*. Barcelona: Editorial Bellaterra.
- Williams, E.** (2011). *Capitalismo y esclavitud*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- Wallerstein, I.** (2007). *Geopolítica y geocultura. Ensayos sobre el moderno sistema mundial*. Barcelona: Editorial Kairós.
- Wolf, E.** (2005). *Europa y la gente sin historia*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.